

Boeren op Bulgaarse bodem?!

Activiteit van Nederlanders in de Bulgaarse landbouwsector
en de rol van beeldvorming

S.A. Houwen
Universiteit Utrecht
Maart 2012

Boeren op Bulgaarse bodem?!

Activiteit van Nederlanders in de Bulgaarse landbouwsector
en de rol van beeldvorming

Master Scriptie Geo-Communicatie
Faculteit Geowetenschappen
Universiteit Utrecht

S.A. Houwen
3235637
Maart 2012

Begeleider: dr. L. Paul
Master Thesis GEO4-3706
15 ECTS

Summary

The Netherlands has gained a lot of recognition worldwide about its experience and expertise in the agricultural businesses. Dutch are known for their efficient way of producing and innovation within the agricultural production. Currently, the number of agricultural firms is decreasing all over Europe, to a lesser extent, also in the Netherlands. On an annual basis the drop out of agricultural firms in the Netherlands is three per cent. Most of the farmers do not quit farming voluntarily but because the costs are increasing so much it is very difficult to remain vivid. Although the number of agricultural firms is decreasing, the average surface that a Dutch agricultural firm owns is increasing. Next to the scale enlargement that is present in the agricultural sector there is also a widening in the sector. Farmers are not anymore only gaining income from the firm but are also gaining income by developing new products and services related to the agricultural sector. Scale enlargement, rising land prices and the strict regulations related to agricultural production (on European level and national level) make it all together difficult for farmers in the Netherlands to keep running their firms the way they want. Starting a new agricultural firm is even more difficult because of financial reasons. In Central- and Eastern Europe, on the contrary, there are less financial resources needed to start up a farm. The phenomenon of Dutch farmers going abroad to start up an agricultural firm is not a new one. Although the region of Central- and Eastern Europe has not been the region with the most Dutch farmers present, the number of Dutch farmers going to this region is growing. Bulgaria on the other hand has very limited presence of Dutch farmers. The reason why there is limited presence of Dutch farmers in Bulgaria has been investigated in this research. The research has been mainly about the role of representation and images of Bulgaria and the influence on the choice of Dutch farmers whether to go to Bulgaria or not.

The agricultural sector in Bulgaria has gone through lots of developments over the last couple of years. During the communistic regime (between 1945 and 1989), the agricultural production was planned and the farms were all owned by the state. This caused inefficient production and products with low quality. The state farms were mainly organized on a large scale. After the communistic regime fell, the large-scale structure changed to a dual structure. A lot of former land-owners got back the plots they owned before it was collectivized. Therefore there were suddenly a lot of land-owners with very small plots. They either choose to start farming on their own land, or if they had no agricultural background they sold their plots to other farmers. Currently, there is still a large group of self-sufficient farmers, but they own only a small amount of the total agricultural land. The largest amount of agricultural land is used by a couple of very large agricultural firms. The large cooperatives (which are smaller than those during the communistic times, but still relatively large especially in comparison to the Netherlands) produce agricultural products for the market. In the pre-accession period Bulgaria received different subsidies for improving the agriculture in the country. The impact of these subsidies has been very low because of inefficient usage of the money. Nevertheless the available funding from the EU has caused little progress and improvement of the sector. There is still a lot that can be improved and the agricultural sector has not reached the desirable level.

The developments in the Dutch agricultural sector and in the Bulgarian sector are all related to the research that is done. But more important is the representation of Bulgaria in the Netherlands and what the images are that the Dutch have of Bulgaria. Because the images that Dutch have might work as a filter to either choose to migrate to Bulgaria or not. First it is important to shortly explain how images come into existence and later to see what the images are that Dutch have of Central- and Eastern Europe and especially about Bulgaria. Representation is a mental image that comes into existence by an idea or impression that someone has. So it is not a material image but a mental image. By means of observations mental images come into existence. This mental image consist of what a person knows about a certain issue and next to that what the person thinks about this certain issue. Therefore a mental image is very personal. Sensory observations are very selective observations, because human beings

are not able to observe everything that is happening at the same time in their surroundings. Mental images are also cultural related.

Research done by different scientists' shows that representation in the media of Central- and Eastern-Europe is mainly done in a negative and generalized manner. Differences between and also within countries are ignored and the region as a whole is presented as poor, corrupt and politically instable. There is no specific research about the representation of Bulgaria. Part of this research is focused on trying to find out what the image is about Bulgaria among Dutch farmers. By conducting twenty-five interviews with experts about Bulgaria, Central- and Eastern-Europe, agricultural counselors of Dutch embassies' in Central- and Eastern- Europe, farmers active in Central- and Eastern- Europe and migration consultants a lot of data is collected. The findings about the images and the considerations that Dutch farmers might have about going abroad are based upon these interviews. It seems to be correct that the image among Dutch people about the region of Central- and Eastern-Europe as a whole is still very negative but also specifically about Bulgaria. The interesting difference is that certain countries are very well known within the agricultural scene because of their history, but that Bulgaria is very much unknown with regard to agriculture. Romania and Poland are traditionally known as countries with a very well developed agricultural sector. Therefore Dutch farmers are interested in migration towards one of these countries, but for Bulgaria this is not the case. Dutch farmers do not even consider going to Bulgaria and is mainly ignored within the consideration process of Dutch farmers willing to go abroad. The social stimulus is related to this process. Dutch farmers that are already active in Poland and Romania have positive experiences and therefore come up with positive stories towards potential migrants. The few farmers that are active in Bulgaria are not very positive about their experience in the country and therefore tell negative stories to potential migrants. In Poland and Romania it is seen that the multiplier effect is at stake, but this is not the case for Bulgaria. When there are Dutch farmers that despite of the negative image are showing interest in starting up a farm in Bulgaria, they loose their interest when they find out that the plots are very fragmented in Bulgaria. When a Dutch farmer wants to go abroad then one of the main reasons is because he or she wants to have more agricultural land and when they find out that in Bulgaria it is very difficult to find big plots, their interest is gone.

It can be concluded that the image of Bulgaria plays an important role in the considerations that Dutch farmers have to go to Bulgaria. Bulgaria is a much unknown country among the Dutch and therefore not a common country to take into consideration for migration. When Dutch people do know something about Bulgaria it is mainly negative and related to poorness, corruption and instability. Dutch farmers that despite the negative image still have interest in Bulgaria and try to find out what their options are in the country are disappointed when they find out that Bulgaria can not meet their demand.

Voorwoord

Voor u ligt mijn afstudeerscriptie voor de opleiding Sociale Geografie aan de Universiteit Utrecht. Het gaat over de overwegingen en redenen van Nederlandse agrarische ondernemers om naar Bulgarije te emigreren. Tijdens de master Geo-Communicatie aan de Universiteit Utrecht heb ik vijf maanden stage gelopen bij de Nederlandse Ambassade in Sofia en onderzoek voor hen gedaan. Mijn persoonlijke belangstelling voor Bulgarije en haar inwoners heeft mij tijdens de studie regelmatig doen beslissen om aandacht te besteden aan dit land. Toen de mogelijkheid zich voordeed om me tijdens de master nogmaals te kunnen richten op Bulgarije, maar nu in combinatie met de activiteiten van Nederlanders in dit land, heb ik deze kans met beide handen aangenomen.

Dit rapport had niet tot stand kunnen komen zonder de hulp van velen, daarom wil ik hier graag gebruikmaken om iedereen die betrokken is geweest bij het proces en de inhoud hartelijk te bedanken. Mijn speciale dank gaat uit naar Dorian Milenkova die veel van haar kennis over de agrarische sector in Bulgarije met mij heeft gedeeld, Leo Paul, mijn begeleider van de Universiteit Utrecht die met veel zorg mijn geschreven stukken heeft voorzien van feedback. Naast de feedback van Leo Paul zijn de meelezers, Bert Houwen en Ander Hellemans erg tot hulp geweest door het geven van commentaar ter verbetering van het hele rapport. Daarnaast wil ik nog de mensen in Nederland en Bulgarije bedanken die tijd vrij hebben gemaakt om hun kennis met mij te delen door middel van een interview. Deze kritische reflecties, het delen van ervaringen en kennis hebben het mogelijk gemaakt om dit rapport tot stand te laten komen.

Een groot deel van de resultaten is afkomstig van interviews met diverse personen met kennis op verschillende gebieden. Bij interviews is er altijd sprake van een (zekere) interpretatie van de auteur. Interpretaties die eventueel niet helemaal correct zijn gedaan, vallen onder verantwoordelijkheid van de schrijver van deze scriptie. Voor commentaar of vragen kunt u zich dan ook tot mij richten. Ik hoop van harte dat u het rapport met interesse tot u neemt.

Sabine Houwen (sa_houwen@hotmail.com)
Utrecht, 2012

Inhoudsopgave

Summary	5
Hoofdstuk 1: Inleiding.....	10
1.1 Emigratie van Nederlandse boeren	10
1.2 Structuur van het rapport.....	12
Hoofdstuk 2: Beeldvorming	14
2.1 Beelden over bestemmingen	14
2.2 Beelden van Centraal- en Oost-Europa	15
Hoofdstuk 3: Methodologie	19
3.1 Onderzoeksvraag.....	19
3.2 Conceptueel model	20
3.3 Onderzoekstrategie	24
3.4 Onderzoeksontwerp	24
3.5 Onderzoeksmethode.....	24
3.6 Reflectie op methodologie.....	28
Hoofdstuk 4: Gemeenschappelijk landbouwbeleid en ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw.....	32
4.1 Gemeenschappelijk landbouwbeleid	32
4.2 Ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw.....	36
Hoofdstuk 5: Landbouwsector in Centraal- en Oost-Europa: een overzicht.....	44
5.1 Diversiteit van de landbouw in Centraal en Oost-Europa.....	44
5.2 Landbouw in Bulgarije	48
Hoofdstuk 6: Resultaten Centraal- en Oost-Europa	56
6.1 Motieven	57
6.2 Activiteit van Nederlandse boeren in Centraal- en Oost-Europa	58
6.3 Beelden en overwegingen.....	59
6.4 Afsluiting.....	63
Hoofdstuk 7: Resultaten Bulgarije.....	64
7.1 Activiteit van Nederlandse boeren in Bulgarije.....	64
7.2 Ervaringen van Nederlandse boeren in Bulgarije	66
7.3 Beelden en overwegingen.....	70
7.4 Afsluiting.....	77
Conclusie	80
Bronnen	84
Bijlagen	88
Bijlage 1: Overzicht interviews in drie verschillende perioden	88
Bijlage 2: Topcijlisten.....	90

Hoofdstuk 1: Inleiding

De interesse om te emigreren blijft hoog onder Nederlanders. In 2011 vertrokken er in totaal 133.000 Nederlanders naar een ander land (CBS, 2012). De traditionele emigratielanden zijn Noord-Amerika, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika, maar landen binnen Europa zijn ook in trek vanwege de ruimte en rust. Nederland is wereldwijd bekend op het gebied van landbouw en heeft dan ook een sterke internationale oriëntatie wat betreft de agrarische sector. Op de wereldranglijst van netto exporteurs van landbouwproducten staat Nederland op nummer één. Nederlandse boeren emigreren al sinds de vorige eeuw naar andere landen (Silvis, Jonker, e.a. 2002).

1.1 Emigratie van Nederlandse boeren

De voornaamste reden voor boerengezinnen om Nederland te verlaten was het gebrek aan mogelijkheden om een eigen agrarisch bedrijf te starten. Voor boerenkinderen (voornamelijk tweede opvolgers) die wel boer wilden worden, maar geen aanspraak konden doen op het ouderlijk bedrijf vertrokken naar het buitenland.

De Nederlandse regering had met de bovengenoemde landen een verdrag gesloten. In dit verdrag waren afspraken gemaakt over welke beroeps categorieën in aanmerking kwamen voor migratie, maar ook over jaarlijkse aantallen, toegangsvoorwaarden en werving en nazorg van migranten. Sinds de Tweede Wereldoorlog was het dan ook alleen door de overheid erkende instellingen en organisaties toegestaan om migranten te werven. In het verleden hebben er vele wervingen plaatsgevonden met een ongunstige uitwerking, tegen een vergoeding waren eerdere migranten geronseld. Dit soort wervingen werden met name georganiseerd door particuliere vertegenwoordigers van landen waar Nederlanders zich vestigden. Om deze ongunstige ervaringen in de toekomst te voorkomen werd dit recht alleen verleend aan door de Nederlandse overheid erkende instellingen. Na de Tweede Wereldoorlog nam het aantal geïnteresseerden in migratie toe, maar was het aantal belangstellenden daarmee veel groter dan het aantal plaatsingsmogelijkheden. Daarom moest het proces van migratie goed gereguleerd en georganiseerd worden. Vanwege ongunstige mogelijkheden in Nederland voerde de regering een actief emigratiebeleid. De migranten moest echter wel gestimuleerd en gefaciliteerd worden in het migratieproces. Daarom hebben de toenmalige landbouwattachés, werkzaam op ambassades, de functie vervuld van emigratieattaché.

Vanaf de jaren zestig kwam er verandering in het stimulerende emigratie beleid van de Nederlandse regering. Door welvaartsontwikkelingen in West-Europa ontstond er een tekort in plaats van een overschot aan arbeidskrachten binnen de landbouwsector. Daarnaast waren er ook betere opleidingsmogelijkheden ontwikkeld in Nederland, waardoor er genoeg werk in eigen land te vinden was. In dezelfde periode was er expansie van de gehele landbouwsector gaande. Dit alles had als gevolg dat er minder interesse was om te emigreren en werd het gevoerde emigratiebeleid passief. Hoewel emigratie niet meer werd gestimuleerd, bleef de dienstverlening wel aanwezig in de betreffende landen waar Nederlanders naar toe emigreerden.

Het aantal emigranten daalde enorm en omdat de Nederlandse regering moest gaan bezuinigen werd begin jaren negentig besloten om de bemoeienissen met de emigranten totaal te beëindigen. Voorlichting en andere diensten die aan emigranten werden geleverd moesten worden geprivatiseerd. Nederland veranderde haar emigratiebeleid en beëindigde daarmee de emigratieverdragen die waren gesloten met Australië, Nieuw-Zeeland, Brazilië en Chili. Dit leidde echter niet tot een totale emigratiestop. In de tijd dat de emigratieverdragen gestopt waren was het vrije verkeer van personen en goederen binnen de Europese Unie namelijk uitnodigend voor

boeren om alsnog over de Nederlandse grens naar mogelijkheden te zoeken. Nu was het echter niet meer zo ver weg als voorheen, maar gingen boeren iets dichterbij Nederland opzoek. De toenemende internationale concurrentie binnen de landbouwsector stimuleerde het zoeken naar mogelijkheden in het buitenland ook. Op het moment dat het communistische systeem in 1989 wegviel in Centraal- en Oost-Europa, werd ook deze regio serieus in overweging genomen door Nederlandse boeren. De ruimte die beschikbaar was in deze landen was aantrekkelijk voor Nederlandse boeren. De regio bood voordelen wat betreft het vergroten van bedrijfsomvang. Door te emigreren naar een land in Centraal- en Oost-Europa konden Nederlandse boeren de steeds strenger wordende regels in Nederland, ontvluchten (Silvis, Jonker, e.a. 2002). Door toetreding tot de Europese Unie werden de landen van Centraal- en Oost-Europa nog interessanter voor Nederlandse agrariërs. Veel Nederlandse boeren trokken naar Oost-Duitsland en Polen. Tot op heden is er echter weinig aandacht geweest voor de activiteiten van Nederlanders in Roemenië en Bulgarije. Beide landen zijn in 2007 toegetreden tot de Europese Unie. In 2004 waren er al tien landen uit Centraal- en Oost-Europa toegetreden tot de Europese Unie. Om inzicht te krijgen in de activiteiten van Nederlandse agrariërs in de Centraal- en Oost-Europese landbouwsector is dit onderzoek tot stand gekomen. Het gaat echter niet alleen om de activiteiten van Nederlandse agrariërs in Centraal- en Oost-Europa, maar ook om de overwegingen die Nederlanders maken en op basis waarvan de uiteindelijke keus voor een land gemaakt wordt. Bulgarije kent op dit moment nog maar weinig activiteit en om te achterhalen wat daarvan de oorzaak is staat de volgende vraag centraal in dit onderzoek:

Wat is de oorzaak voor de geringe activiteit van Nederlandse boeren in de landbouwsector in Bulgarije en welke rol speelt beeldvorming over Bulgarije daarin?

Nadat de overheid zich niet meer bezig hield met het faciliteren van vestiging van agrariërs in het buitenland, hebben een aantal particuliere emigratiebemiddelaars zich ingezet voor deze doelgroep. In verschillende landen hebben zij netwerken opgebouwd en begeleiden Nederlandse boeren van het begin tot het einde met het emigratieproces. Nog steeds is er vraag van Nederlandse boeren naar de mogelijkheden om in het buitenland een landbouwbedrijf te starten, zoals blijkt uit de activiteiten van emigratiebemiddelaars. Hoeveel Nederlanders er precies in het buitenland actief zijn als boer is niet bekend. Het ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie en het Centraal Bureau voor de statistiek houden deze gegevens niet bij. Het emigratiebureau schat dat er jaarlijks ongeveer 115 Nederlandse boerengezinnen naar het buitenland trekken. Dit aantal is in de afgelopen jaren wel gedaald. Twaalf jaar geleden waren er nog jaarlijks 350 boerengezinnen die emigreerden (Grafhorst, 2010). Daarom is er ook weinig bekend over de activiteiten van Nederlanders in Bulgarije. Naast het onderzoek in 2002 uitgevoerd door Silvis & Jonker e.a. naar de activiteiten van Nederlandse agrariërs in het buitenland is er recentelijk geen onderzoek meer gedaan naar de activiteiten van Nederlandse boeren in Bulgarije. Onderzoek naar de rol van beeldvorming in het keuzeprocess van Nederlandse boeren is er niet. Dit onderzoek maakt inzichtelijk wie er in Bulgarije actief zijn en waarom ze voor Bulgarije hebben gekozen of waarom men voor een ander land in Centraal- en Oost-Europa heeft gekozen. Daarnaast speelt beeldvorming een belangrijke rol in dit onderzoek. De invloed van beeldvorming op het keuzeprocess van Nederlandse agrariërs, wordt nader onderzocht.

1.2 Structuur van het rapport

Het rapport is als volgt gestructureerd; Het tweede hoofdstuk geeft, aan de hand van bestaande wetenschappelijke literatuur inzicht in het concept beeldvorming. Hoofdstuk drie beschrijft en verantwoord de gebruikte methodologie. Daarnaast wordt er ook een reflectie gegeven op de onderzoeksmethode die is gebruikt. Ontwikkelingen van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid en de Nederlandse landbouw worden behandeld in hoofdstuk vier. De landbouwsector in Centraal- en Oost-Europa en specifiek de landbouwsector van Bulgarije komen aan bod in hoofdstuk vijf. De eerste vijf hoofdstukken zijn tot grotendeels tot stand gekomen aan de hand van bestaande literatuur. Na hoofdstuk vijf komen er twee resultaten hoofdstukken. In hoofdstuk zes worden de resultaten over Centraal- en Oost-Europa gepresenteerd en in hoofdstuk zeven de resultaten over Bulgarije. Daar op volgt de conclusie en wordt de centrale vraag beantwoord.

Hoofdstuk 2: Beeldvorming

Een hele simpele maar wel duidelijke beschrijving van wat beeldvorming inhoudt is het volgende: laten ontstaan van een idee dan wel indruk, of te wel een beeld van iets vormen, dan wel weergeven of schetsen. Dit is dus geen materieel beeld van iets dat in de werkelijkheid te aanschouwen is, maar een mentaal beeld. Door middel van waarnemingen ontstaan mentale beelden. Maar niet alleen door waarnemingen verkrijgt men kennis van en bekendheid met een bepaald verschijnsel. Het gaat enerzijds over wat een persoon ergens over weet, maar hoe men hier vervolgens over nadenkt en wat men erbij ervaart is zeer persoonsafhankelijk en bepalend voor welk mentaal beeld ontstaat. Kennis is te controleren op juistheid, dus een fysiek beeld is te controleren, maar een mentaal beeld waarbij attitude en emoties ook invloed hebben wordt veel lastiger om te controleren op juistheid. Daarnaast zijn zintuiglijke waarnemingen ook nog eens selectief, want mensen kunnen gewoonweg niet alles wat er in hun omgeving gebeurt waarnemen. Hoe mentale beelden ontstaan is ook nog afhankelijk van de cultuur.

2.1 Beelden over bestemmingen

Verschillende mensen met eigen culturele achtergronden komen wereldwijd met elkaar in contact. Dit heeft invloed op de beeldvorming van deze mensen over de landen waarmee zij in contact komen (McNeill, 2004). Mensen hebben echter niet alleen beelden van bestemmingen of andere landen en culturen omdat ze er fysiek mee in aanraking zijn geweest. Vaker zijn er beelden die door indirect contact zijn ontstaan. Het proces van beeldvorming is moeilijk vast te leggen in een definitie. Het vormen van een beeld wordt beïnvloed door talloze factoren. Daarom is het belangrijk om dit proces inzichtelijk te maken. Hoewel er maar weinig onderzoek is gedaan naar de daadwerkelijke factoren die bepalend zijn voor dit proces, doen wetenschappers al decennia lang onderzoek naar het proces van beeldvorming (Baloglu & McCleary, 1999). Er zijn verschillende benaderingen voor het bestuderen van beeldvorming, daarom is het een multidisciplinair onderzocht thema, ondermeer binnen antropologie, sociologie, psychologie en geografie (Gallarza, 2002). De econoom Reynolds (1965) geeft de volgende definitie van beeldvorming: *'as the development of a mental construct based upon a few impressions chosen from a flood of information'* (Govers, 2007, p.15). Volgens Reynolds komt een beeld dus tot stand door een gemaakte keuze. Dit is een enigszins eenzijdige benadering. Er komt bij een beeldvormer ook onbewust informatie binnen, wat invloed heeft op het verkrijgen van een beeld. Toch zijn er door de jaren heen verschillende definities ontwikkeld van het begrip beeld in relatie tot andere bestemmingen. Zo zeggen bijvoorbeeld Gartner en Hunt (1987): *'Impressions that persons hold about a state in which they do not reside'*. Kim en Richardson (2003) formuleren de volgende definitie van beeld: *'Totality of impressions, beliefs, ideas, expectations, and feelings accumulated towards a place over time'* (Martin, 2008, p. 264).

Een beeld van een bestemming komt tot stand door middel van twee factoren, namelijk cognitieve en affectieve factoren. De cognitieve factor refereert naar elementen van kennis en overtuigingen over een bestemming, terwijl de affectieve factor refereert naar de gevoelens van een persoon bij een bestemming (Stepchenkova, 2008). Kennis over de fysieke kenmerken van een omgeving spelen een belangrijke rol bij cognitie. Voor affectie is dit moeilijker vast te stellen; het gaat hierbij om de gevoelens die kennis van een omgeving oproept. Deze gevoelens zijn een product van overtuigingen en meningen van een individu. Hoewel de begrippen met elkaar verbonden zijn worden cognitie en affectie als twee verschillende wetenschappelijke begrippen benaderd. Baloglu & McCleary (1999) zeggen na een literatuurstudie dat cognitie wordt beïnvloed door affectie en vice versa. Dit impliceert dat het vormen van een beeld een cyclisch proces is. Om cognitie en

affectie beter te begrijpen is het van belang om in te gaan op de achterliggende factoren die invloed kunnen hebben.

Factoren die een beeld kunnen beïnvloeden zijn bijvoorbeeld culturele waarden. Individuen zijn nauw verbonden met de samenleving waartoe zij behoren. De cultuur van een samenleving kan worden beschouwd als 'onderdeel' van een individu. De waarden, ideeën en gewoontes van cultuur bepalen wat sociaal geaccepteerd wordt. Cultuur kan in deze zin dus ook invloed uitoefenen op de beeldvorming van een individu over een bepaalde bestemming. Zo kan '*cultural distance*' een belangrijke factor zijn in het vormen van een beeld. Wanneer culturele waarden overeenkomen met de culturele waarden van een bestemming kan dit positief uitwerken op de beeldvorming over deze bestemming (Martin, 2008). Culturele afstand kan anderzijds ook gezien worden als '*pullfactor*'; men kan juist geïnteresseerd zijn door een grote '*cultural distance*.'

Andere belangrijke factoren zijn informatiebronnen. Individuen ontvangen via verschillende bronnen kennis die hun beeldvorming op cognitieve wijze beïnvloedt. Er wordt onderscheid gemaakt tussen symbolische stimuli (bijvoorbeeld media) en sociale stimuli (bijvoorbeeld informatie van een kennis, ook wel 'word of mouth' genoemd). De stimuli hoeven niet per definitie een positieve aantrekkingskracht op individuen te hebben. De behoefte om een bestemming te bezoeken kan ook onbewust ontstaan (Govers, 2007). Volgens Burgess (1978) speelt het type, de kwaliteit en de kwantiteit van informatie alleen op cognitieve wijze een belangrijke rol bij het vormen van het beeld. De informatie voegt dus alleen toe aan de kennis over een bestemming. Deze kennis zorgt voor een cognitief gevormd beeld, dat vervolgens weer invloed kan hebben op de affectie van een individu over een bestemming (Baloglu & McCleary, 1999). Geografische kennis heeft ook invloed op de beeldvorming van een bestemming. Hierbij kan ondermeer gedacht worden aan de kennis van een individu over het fysieke landschap of de territoriale afbakening van een bestemming (McNeill, 2004). Wat echter niet mag ontbreken in dit verhaal is dat zodra mensen bepaalde beelden hebben over bestemmingen (maar ook bij andere beelden) men dit beeld ook graag bevestigd ziet. Cognitieve dissonantie speelt dan ook een rol bij het iteratieve proces van beeldvorming. Men gaat bewust dan wel onbewust opzoek naar overeenstemmingen van eigen ideeën dan wel overtuigen en dus ook beelden.

Het voorafgaande gaat specifiek over hoe beelden ontstaan over bestemmingen die men dan wel of niet heeft bezocht of zou willen bezoeken. Beelden hebben ook invloed op hoe men denkt over een bestemming om naar te emigreren. De landen die men in overweging neemt of juist niet in overweging neemt om naar toe te emigreren is afhankelijk van wat men van een land daadwerkelijk weet dan wel wat voor beeld er bestaat. De beelden die men heeft over bepaalde bestemmingen zijn namelijk zeer van belang voor het beslissingsproces. Op het moment dat er een zeer negatief beeld bestaat over een bepaalde bestemming zal dit land misschien minder serieus in overweging worden genomen dan een land waar een positief beeld van bestaat. Zo zijn er meerdere onderzoeken geweest over de beelden die er in Nederland dan wel West-Europa bestaan over Centraal en Oost-Europa.

2.2 Beelden van Centraal- en Oost-Europa

Bij geografische beschrijvingen van Europa en het aanduiden van regio's zijn West-Europa en Oost-Europa hele gangbare termen. Iedereen weet wat er bedoeld wordt met Oost-Europa en heeft daar bewust dan wel onbewust associaties mee. Hoewel er in dit rapport steeds geschreven wordt over Centraal- en Oost-Europa zijn er vele andere benamingen voor de regio. De term het 'Oostblok' is in de media een veel voorkomende term. Deze benaming refereert aan al de communistische landen in Oost-Europa en werd (soms nog steeds) op zeer generaliserende manier gebruikt. De Sovjet-Unie was de machthebber van het Oostblok en bepaalde de regels. Het stereotype beeld was dat tijdens het communisme de winkels leegwaren, het staan in lange rijen was een dagvulling en op de televisie werd alleen maar propaganda uitgezonden. Wat betreft het weer was het schijnen van de

zon een zeldzaam verschijnsel. Vermoedelijk bestaat dit eenduidige beeld over Centraal- en Oost-Europa nog steeds onder veel Nederlanders (Paul & de Pater, 2010, p.1).

Waar de term Oost-Europa op is gebaseerd is niet alleen maar te relateren aan de geografische ligging van de landen binnen Europa. Overigens is de verdeling van West- en Oost-Europa nog helemaal niet zo heel oud. In de 18de eeuw zijn er filosofen geweest die deze indeling hebben geïntroduceerd. Voor deze tijd was het gebruikelijk om te spreken over Noord- en Zuid-Europa. Deze 'nieuwe' indeling vloeide voort uit de het idee dat evolutie en vooruitgang tijdens de verlichting opbloeiden. Tijdens de verlichting waren de termen West-Europa en Oost-Europa complementaire concepten. Op deze manier werden ze beiden gedefinieerd als tegenovergesteld maar toch nabij. Omdat geografische gezien het oosten van Europa achterliep op het westen van Europa, voornamelijk op economisch gebied, werd het oosten gezien als regio met een industriële achtergesteldheid. Er zou een gebrek aan sociale relaties zijn en instituten zoals die in het Westen waren ontwikkeld ontbraken in Oost-Europa. Het Westen zag Oost-Europa als irrationeel los staande van de Verlichting. Oost-Europa werd dan ook wel het "andere" Europa genoemd (Erjavec, 2001). Een bekende term binnen de culturele geografie die aan deze manier van benaderen gekoppeld kan worden is *'othering'*. Edward Said heeft deze term geïntroduceerd in 1978 in zijn boek *Orientalism*. Dit boek gaat over hoe de witte westerlingen onderzoek doen naar oosterse culturen. De beschrijvingen van de witte westerlingen over de oosterse culturen waren vaak gekleurd door de beelden die er onder westerlingen heerste. Het oosten werd gezien als exotisch en met een inheemse bevolking, dit werd dan ook op een zeer simpele manier gerepresenteerd (van Hoven, 2004, pp. 36-37). Het concept van *'othering'* is daarna door vele wetenschappers opgepakt, maar niet altijd op dezelfde manier. Als er wordt gesproken over *'othering'* kan het gaan over bijvoorbeeld verschillen in klasse, sekse, nationaliteit en leeftijd. In dit rapport wordt met *'othering'* bedoeld dat door middel van het kijken naar de 'ander' (othering) men zich bewust wordt van de eigen cultuur. Door dit proces wordt de andere cultuur gebruikt als een spiegel om de eigen culturele gewoonten te reflecteren. Hierbij worden de eigen culturele waarden afgezet tegen die van de ander (Crang, 1998). In eerste instantie lijkt hier geen waarde oordeel aangekoppeld, maar in veel gevallen heeft *'othering'* als gevolg dat de negatieve aspecten van een cultuur dan wel andere nationaliteit als minder beschouwd worden dan de eigen cultuur en nationaliteit. Zo kan gezegd worden dat het westelijke deel van Europa zich bewust wordt van de eigen culturele waarden door deze af te zetten tegen de culturele waarden in het oostelijke deel van Europa. In de volgende passages zal blijken dat hier daadwerkelijk wel een waarde oordeel aan verbonden is en welke rol terminologie hierin speelt.

Er wordt namelijk ook wel (met name in relatie tot de EU) gesproken over het "oude" en "nieuwe" Europa. De meeste "nieuw" toegetreden lidstaten vielen tot 1989 onder het communistische bewind. Omdat landen in het "oude" Europa geen communistische verleden kennen is er uitgebreid gedebatteerd over de radicale verschillen in het recente verleden van beide regio's. In de media is veel aandacht voor de politieke, economische en sociale veranderingen van Centraal en Oost-Europa. De invloed van deze media-aandacht heeft gevolgen voor hoe men in West-Europa dacht over het toetreden van de Oost-Europese landen. Enerzijds werden ze door de meeste politici en economische leiders verwelkomd, maar aan de andere kant heerste er een sterke negatieve gedachte in de publieke sector en waren er burgers die twijfel uitten omdat er toch een soort van angst voor Oost-Europa aanwezig was. Er kan gesproken worden van een koloniale benadering vanuit het westen. Als Oost-Europese landen willen toetreden tot de EU moeten ze net zo worden als West-Europese landen. De ideale situatie die er in het westen van Europa is, dat stadium zouden landen in het oosten van Europa ook moeten bereiken. Het is alleen maar de vraag of dit daadwerkelijk het beste is voor landen in Centraal- en Oost-Europa. De landen passen zich aan om zo lid te kunnen worden van de EU, niet per se omdat deze aanpassingen ook beter zijn voor het land. In vele onderzoeken die zijn gedaan naar de transities die de landen in Centraal- en Oost-Europa hebben doorgemaakt is vooral veel aandacht geweest voor de processen die

veranderen, bijvoorbeeld de overgang van geplande- naar een markteconomie. Veel minder aandacht is er geweest voor de mensen die in deze landen wonen en welke effecten de transitie op hen hebben gehad en op hun dagelijkse leven (van Hoven, 2004). Uit onderzoek in de media (onder andere in de Duitse media) blijkt dat er diverse beelden bestaan over Oost-Europa. Dit onderzoek is gedaan aan de hand van metaforen. Metaforen hebben namelijk invloed op meningen die men dan wel over zichzelf of over andere landen heeft. Er zijn drie raamwerken onderscheiden in dit onderzoek (Hudabiunigg, 2004, p. 372).

1. *The frame of rationality/ irrationality or emotionality*
2. *The frame of power/ weakness*
3. *The frame of civilization/ barbarism*

Aan de hand van deze drie raamwerken zijn enkele metaforen onderzocht die aangeven welke beelden er bestaan over verschillende landen in Oost-Europa. Hierin is de historische rol van Duitsland anders dan die van Nederland en dus ook niet een op een te vergelijken. Er zijn echter wel overeenkomende beelden te herkennen. Het onderzoek stelt dat westerse landen overwegend rationeel zijn terwijl landen in het oosten van Europa vaak worden afgestoten vanwege het beeld irrationeel te zijn. Zo wordt Polen al vanaf de verlichting in de Duitse media gestereotypeerd met de uitspraak: *Polnische Wirtschaft*. Dit betekent zoiets als de Poolse economie, waarmee men probeert aan te tonen dat de algemene status van de Poolse staat chaotisch en ongeorganiseerd zou zijn. Er zijn vele artikelen in de Duitse media naar buiten gebracht waar wordt gesproken over de chaotische organisatie van de publieke sector. Het zou in Polen bijvoorbeeld niet lukken om de kleine boerderijen op een goede manier te organiseren en structureren. Als er over de Poolse bevolking wordt geschreven zijn termen als dronkenschap, gebrek aan politieke activiteit en de achteruitgang van de dorpen heel gebruikelijk. Op het gebied van religie zouden Polen, maar ook Tsjechen een geloof hebben dat op een oude traditionele historie is gebaseerd, terwijl West-Europeanen een geloof hebben dat op rationele basis bestaat. Zo zijn er vele voorbeelden te noemen waarom West-Europa rationeel zou zijn en Centraal- en Oost-Europa irrationeel.

Een andere manier om het Westen af te zetten tegen het Oosten van het continent is door het Westen als machtig te beschouwen en het Oosten als zwak, vooral op economisch vlak. Voor potentiële handelspartners en investeerders in een bepaalde regio was en is de economische situatie in de landen van Centraal- en Oost-Europa zeer belangrijk. Het zou te verwachten zijn dat men op zoek gaat naar zeer relevante informatie over de landen waar men interesse in heeft. Er wordt echter in de media en ook bij veel andere bronnen, zeer simpele informatie gegeven, die geen reëel beeld weergeven van de economische situatie. Deze informatie representeert een zwak economische klimaat dat in Centraal- en Oost-Europa zou heersen en daar tegenover wordt gesteld hoe rijk de economieën zijn van de andere Europese landen. Hier wordt voorbij gegaan aan het feit dat er ook andere Europese landen zijn waar het economisch gezien helemaal niet zo goed gaat, gedacht kan worden aan Portugal en Griekenland. In sommige regio's van deze landen gaat het zelfs slechter dan in bepaalde regio's in Centraal- en Oost-Europa. Er wordt dan ook wel een generaliserend beeld geschetst over een land, maar als het in de ene regio economisch gezien niet zo goed gaat, betekent dat niet dat het hele land een slechte economie heeft. Dit wordt vaak niet genoemd in berichtgevingen over de economische situatie in landen in Centraal- en Oost-Europa. Wat wel genoemd wordt is dat ze economisch achterliggen op de rest van Europa. Er worden metaforen gebruikt als een gebrekkig en gehandicapt persoon dat achter de rest aan hobbelt. Het westen van Europa heeft op economisch gebied onbetwist een leidende rol en fungeert daarmee als voorbeeld en maatstaf voor tot op welk niveau het oosten van Europa zich moet ontwikkelen. Een klein voorbeeld: als er een joint venture wordt gestart tussen een bedrijf uit West-Europa en een bedrijf uit Oost-Europa worden de belangrijkste beslissingen overwegend door het Westerse bedrijf genomen.

Het derde raamwerk gaat over *Civilisation vs. Barbarism* met name in sociale structuren. Europa kan dus geografisch gezien op verschillende manieren worden afgebakend. Zo wordt de term EU ook wel als synoniem gebruikt voor Europa. De mensen die in deze verschillende landen wonen zouden een gezamenlijke Europese identiteit kunnen worden opgelegd en zodoende zich met elkaar verbonden voelen in één Europa. De bevolkingen van de diverse landen moeten niet hun eigen identiteiten verliezen in een Europese identiteit, echter moet wel gezocht worden naar wat de landen en daarmee ook de mensen binnen de Europese Unie met elkaar verbindt. Het initiatief om een gezamenlijke Europese identiteit te vormen is een initiatief dat vereist dat de mentale barrières die er vanuit het westen van Europa zijn met aanzien van Rusland en de voormalige Sovjet Unie, moeten worden afgebroken. Dit is echter een heel langzaam proces en ook zeer moeilijk in gang te zetten. Het is namelijk zo dat Rusland en het oosten van het Europese continent een totaal andere geschiedenis hebben dan de rest van Europa. Voor het ontwikkelen van een nationale identiteit wordt het aspect van een gedeelde historie als zeer belangrijk gezien. Deze gedeelde geschiedenis fungeert namelijk als basis voor een samenhangingsgevoel. Als bevolkingen bepaalde oorlogen met elkaar hebben meegemaakt en door moeilijke tijden zijn gegaan verbindt dit mensen met elkaar (Crang, 1998, 165). Dat de geschiedenis van landen in Europa verschilt wordt nogal eens benadrukt in de media door te spreken over bijvoorbeeld 'de georganiseerde misdaad en hoe deze verweven is in het dagelijks leven van de burgers in Centraal- en Oost-Europa. Niet alleen individuele burgers denken er zo over, maar ook Europol ziet dit als een grote bedreiging. De georganiseerde misdaad en het daarbij in één zin genoemde corruptieprobleem dat zou heersen in landen in Centraal- en Oost-Europa heeft sterke gevolgen voor bijvoorbeeld Roemenië en Bulgarije. Beide landen hebben niet kunnen aantonen dat ze de corruptie hebben kunnen bestrijden en worden daardoor niet toegelaten tot het Schengen-akkoord (Nederlands is overigens het enige EU-land dat tegen toelating van Roemenië en Bulgarije tot het Schengen-akkoord is). Hierdoor wordt in de media regelmatig corruptie en georganiseerde misdaad weer in directe relatie gelegd met Roemenië en Bulgarije. Er wordt bijna geen aandacht besteed aan welke verbeteringen er al hebben plaatsgevonden, er is echter alleen aandacht voor het feit dat men '*nog niet genoeg voortgang heeft gemaakt*' om te worden toegelaten (Schengen en visabeleid, 2011 en Minister Leers, 2011).

Daarnaast is er behalve Oost-Europa ook nog de term de Balkan, die over het algemeen een negatieve connotatie heeft. In de media wordt op een stigmatiserende manier geschreven over de Balkan. Vaak is echter voor lang niet elke lezer helder wat precies tot de Balkan behoort, wat aangeeft dat het niet een geografisch concept is maar een mentaal concept. Zo wordt er wel gesteld dat de Balkan alleen maar een West-Europese constructie is die gedomineerd wordt door krachten die niet vergelijkbaar zijn met de West-Europese geciviliseerde burgermaatschappij. Ook werd de Balkan in een adem genoemd met corruptie en mensenhandel. De taal die er door EU ministers werd gebruikt in de periode voor dat landen van de Balkan lid mochten worden van de EU, reflecteert de harde aanpak die Westerse diplomaten hebben ten opzichte van de overige delen van Europa. Dit geeft ook de macht van de internationale diplomaten weer, en de weerslag die dit heeft op de parameters voor sociale structuren van de landen in het centraal-oostelijke deel van Europa. Dezelfde parameters worden nooit gebruikt voor het beoordelen van het Westen van Europa, in de media.

Over het algemeen wordt er dus in de media voornamelijk op een negatieve en generaliserende manier gesproken over Centraal- en Oost-Europa. Er kan dus vanuit gegaan worden dat de Nederlandse bevolking overwegend een negatief beeld heeft van deze regio, maar dat dit beeld vooral tot stand is gekomen door gebrekkige en eenzijdige informatie. Voor dit onderzoek is het vooral van belang om te achterhalen welke beelden er heersen over Centraal- en Oost Europa onder boeren die eventueel willen emigreren naar deze regio. Hoe dit is onderzocht wordt in het volgende hoofdstuk behandeld.

Hoofdstuk 3: Methodologie

In dit hoofdstuk wordt besproken hoe het onderzoek tot stand is gekomen en welke onderzoeksmethoden zijn gebruikt. De onderzoeksstrategie, onderzoeksontwerp en de gebruikte onderzoeksmethode worden verantwoord. De onderzoeksvraag wordt allereerst behandeld. Vervolgens wordt door middel van een conceptueel model besproken welke concepten centraal staan in het onderzoek. Daarop volgend wordt het onderzoeksontwerp en de gebruikte onderzoeksmethode verantwoord. Daarnaast geeft dit hoofdstuk ook inzicht in hoe gebruik is gemaakt van de verzamelde data en welke voor en nadelen daaraan verbonden zijn. De verantwoording is met name gebaseerd op twee bronnen namelijk Bryman (2008) en Baarda et al. (2001).

3.1 Onderzoeksvraag

Ten grondslag van dit wetenschappelijk onderzoek ligt een stageonderzoek gedaan voor de Nederlandse ambassade in Sofia. Dit andere onderzoek heb ik gedaan als afstudeerstage voor de Nederlandse ambassade in Sofia. De opdracht was de kansen en mogelijkheden voor Nederlandse agrariërs in Bulgarije te onderzoeken. Op de ambassade bestaat het beeld dat, hoewel er op dit moment maar weinig Nederlanders actief zijn in de Bulgaarse landbouwsector, er wel kansen liggen in dit land. Daarnaast gelooft men ook dat er steeds meer interesse is voor Bulgarije onder Nederlandse agrariërs.

Uit de literatuur die in de volgende hoofdstukken wordt besproken blijkt dat het aannemelijk is voor Nederlanders om een agrarische onderneming te starten in het buitenland, omdat het in Nederland steeds moeilijker wordt om uit te breiden vanwege de schaarste van de grond en de hoge kosten die er bij zijn betrokken. Daarom gaat men opzoek naar mogelijkheden in andere landen in de wereld. Een regio waar steeds meer Nederlandse agrariërs naar toe trekken is Centraal- en Oost Europa. Uit eerder onderzoek (Silvis, Jonker e.a., 2002) blijkt dat Nederlanders voornamelijk naar Polen trekken, maar in veel mindere mate naar Bulgarije. Om te achterhalen waardoor dit komt is de volgende onderzoeksvraag geformuleerd:

Wat is de oorzaak voor de geringe activiteit van Nederlandse boeren in de landbouwsector in Bulgarije en welke rol speelt beeldvorming over Bulgarije daarin?

De onderzoeksvraag is onder te verdelen in twee delen. Ten eerste: wat is de oorzaak voor de geringe activiteit van Nederlandse boeren in de landbouwsector in Bulgarije? Ten tweede: welke rol beeldvorming speelt daarin? Het is immers zo dat beeldvorming een oorzaak kan zijn voor de geringe activiteit. Oftewel, het onderzoek beperkt zich tot het achterhalen van de redenen waarom er geringe activiteit is van Nederlandse boeren, maar legt daarbij een focus op de rol van beeldvorming. De beeldvorming, zoals is gebleken in hoofdstuk twee, speelt namelijk een belangrijke rol in het beslissingsproces voor migratie.

De formulering van de vraag suggereert enigszins dat er in Bulgarije geringe activiteit is en er dus in andere landen meer activiteit zou zijn. Hoewel de activiteit in andere landen geen onderdeel is van dit onderzoek is, wordt er wel aandacht aan besteed. Het behoeft overigens geen uitgebreid onderzoek om te kunnen constateren dat er in Bulgarije aanzienlijk minder activiteit is van Nederlanders in de landbouwsector dan in bijvoorbeeld Polen en Roemenië. Nederland heeft meerdere landbouwraden aangesteld in diverse landen. Zij hebben goed overzicht van de activiteit van Nederlanders in de betreffende landen. Zo is er op de ambassade in Roemenië: Boekarest een Landbouwrade onder gebracht die verantwoordelijk is voor Roemenië, Bulgarije en Griekenland.

Deze Landbouwwraad geeft aan dat er veel meer activiteit is van Nederlanders in Roemenië dan in Bulgarije. Al pratend met de voormalige Landbouwwraad van Polen blijkt ook dat meer Nederlanders naar toe trekken dan naar Bulgarije.

De oorzaak voor de geringe activiteit met een focus op beeldvorming is dan ook op deze manier geformuleerd om de achterliggende redenen voor Nederlanders om niet naar Bulgarije te gaan te achterhalen. Daarbij is het verhelderend om onderscheid te maken tussen drie categorieën, namelijk:

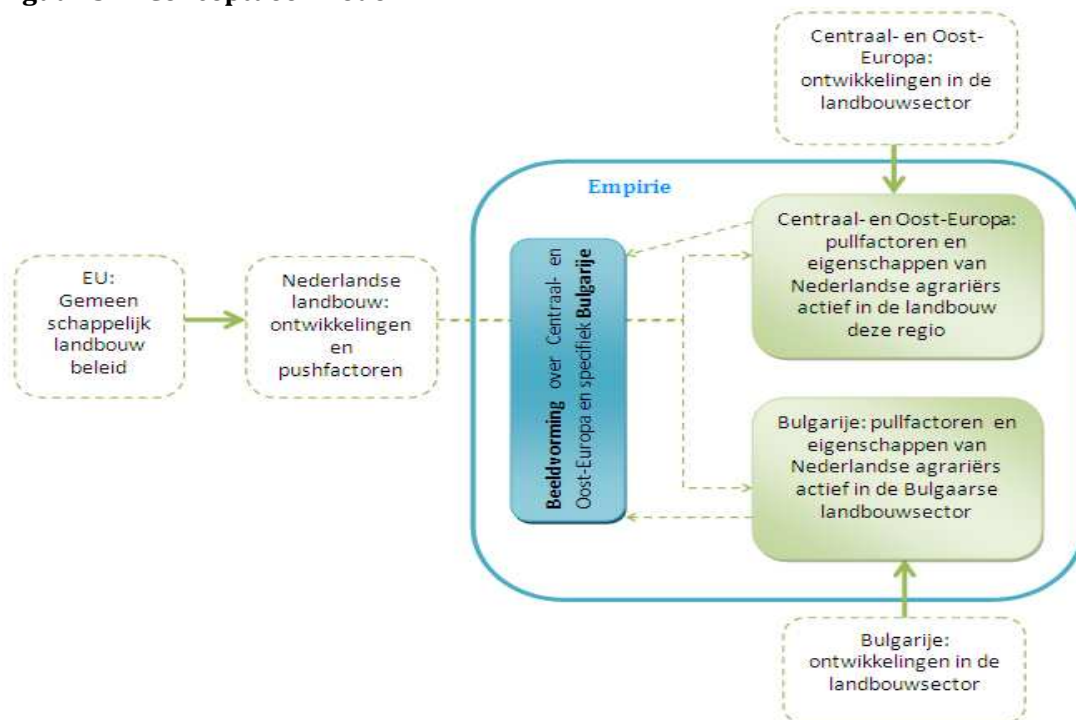
1. Nederlandse boeren die naar Centraal- en Oost-Europa wilden, maar Bulgarije niet hebben overwogen als reële optie en voor een ander land in deze regio hebben gekozen.
2. Nederlandse boeren die naar Centraal- en Oost-Europa wilden, maar Bulgarije ook hebben overwogen als reële optie, maar voor een ander land in deze regio hebben gekozen.
3. Nederlandse boeren die naar Centraal- en Oost-Europa wilden en daadwerkelijk voor Bulgarije hebben gekozen.

Deze drie categorieën helpen om het empirische onderzoek te structureren en daarmee zijn ze behulpzaam aan het beantwoorden van de onderzoeksvraag.

3.2 Conceptueel model

Voorafgaand aan het empirische onderzoek is een conceptueel model gemaakt (figuur 3.2) om schematisch weer te geven welke concepten een rol spelen in dit onderzoek. Op deze manier wordt het onderzoek in de context geplaatst en worden de belangrijkste concepten duidelijk. Daarnaast betreft het een afbakening van onderwerpen. Er kan onderscheid worden gemaakt in het theoretische gedeelte en het empirische gedeelte van het onderzoek.

Figuur 3.2: Conceptueel model

3.2.1 Afbakening

Onderscheid is gemaakt tussen een theoretisch gedeelte dat is geschreven aan de hand van literatuur en een empirisch gedeelte waar data voor is verzameld. Om duidelijk te maken waar de focus op ligt en wat ten grondslag ligt aan wat, wordt elk onderdeel van het conceptueel model hier behandeld.

Het belangrijkste concept van het onderzoek is de beeldvorming over Centraal- en Oost-Europa en specifiek de beeldvorming over Bulgarije. Het gaat om de invloed van beeldvorming op de keus voor Nederlandse agrariërs om naar een land in Centraal- en Oost Europa te gaan. Beeldvorming kan gezien worden als filter voor het keuzeproces van Nederlandse agrariërs om naar Bulgarije dan wel naar andere landen van Centraal- en Oost-Europa te gaan. Het keuzeproces en de overwegingen die daarbij komen kijken spelen ook een belangrijke rol. Om de keus van Nederlanders om weg te trekken inzichtelijk te maken is het belangrijk om zicht te hebben op de situatie van de Nederlandse landbouwsector. Waarom willen agrariërs weg uit Nederland en wat zijn daarvoor de pushfactoren van de Nederlandse landbouw? Door middel van literatuuronderzoek is dit onderzocht net als het gemeenschappelijk landbouwbeleid en de ontwikkelingen daarvan op Europees niveau. Naast de ontwikkelingen van de Nederlandse landbouw is het ook van belang om inzicht te krijgen in de ontwikkelingen van de landbouw in Centraal- en Oost-Europa en specifiek in Bulgarije. Vandaar dat deze regio en het land Bulgarije beide apart in het conceptueel model voorkomen. De ontwikkelingen in de regio Centraal- en Oost-Europa kunnen invloed hebben op Nederlandse agrariërs in het keuze proces om wel of niet naar deze regio te emigreren. Het is echter niet alleen belangrijk om te kijken waarom ze er op dit moment wel of niet naar toe zouden emigreren, maar ook welke overwegingen men heeft gehad en welke keuzes zijn gemaakt in het verleden. Alle ontwikkelingen in de landbouw zijn aan de hand van literatuur beschreven in hoofdstuk vier en vijf. Hoe het proces van beeldvorming tot stand komt is ook door middel van literatuur aan bod gekomen in hoofdstuk twee, net als welke beelden er heersen over Centraal- en Oost-Europa.

Nadat de achterliggende ontwikkelingen in de landbouw in Nederland, Centraal- en Oost-Europa en Bulgarije in beeld zijn gebracht is het van belang om de empirie te onderzoeken. Door middel van empirisch onderzoek kan gekeken worden naar de ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw en in hoeverre er pushfactoren zijn voor Nederlandse agrariërs om Nederland te verlaten. Daarnaast kan er gekeken worden naar welke pullfactoren de landbouw in Centraal- en Oost-Europa. Daarmee is het van belang om specifiek te kijken welke pullfactoren Bulgarije heeft. Hoe men over een bepaald gebied denkt of welk beeld men heeft bij een gebied kan een rol spelen in de beslissing om ergens naar toe te gaan. Onbekendheid kan veroorzaken dat men niet eens denkt aan Bulgarije als potentieel emigratieland. Beeldvorming is daarom belangrijk in dit onderzoek. Bulgarije is sinds 2007 lid van de EU en in de voorafgaande periode van lidmaatschap is Bulgarije regelmatig in het nieuws geweest, ook komen er steeds meer Bulgaren naar Nederland. Het zal blijken welke invloed deze aspecten hebben op het feit dat er nu nog weinig activiteit is van Nederlanders in de Bulgaarse agrarische sector. Zoals eerder gezegd is in het conceptueel model beeldvorming weergegeven als een soort filter. Het kan namelijk zo zijn dat men wel de voordelen ziet in het land, maar door het negatieve beeld toch beslist om er niet naar toe te gaan. Anderzijds kan het ook zo zijn doordat men een zeer negatief beeld heeft niet eens kijkt naar de mogelijkheden in Bulgarije. Uit hoofdstuk twee is gebleken dat beelden niet iets statische zijn maar steeds veranderen, bijvoorbeeld aan de hand van weer nieuw verkregen informatie. Het kan ook dat men bevestigd wordt in het beeld dat men al heeft doormiddel van nieuwe informatie. Nog een andere manier waarop beeldvorming als filter kan werken is dat men bekenden heeft in Bulgarije of Bulgaren kent in Nederland of Bulgarije waardoor men een positief beeld heeft bij het land en daardoor zich verdiept in de mogelijkheden in Bulgarije. Er is gekozen om een wederzijdse relatie aan te geven in het conceptueel model, omdat mensen die al in Bulgarije actief zijn ook signalen

afgeven aan de mensen die daar nog niet actief zijn. Hoe deze filter precies fungeert binnen dit onderzoek zal bij de uitkomsten blijken.

3.2.2 Definities van concepten

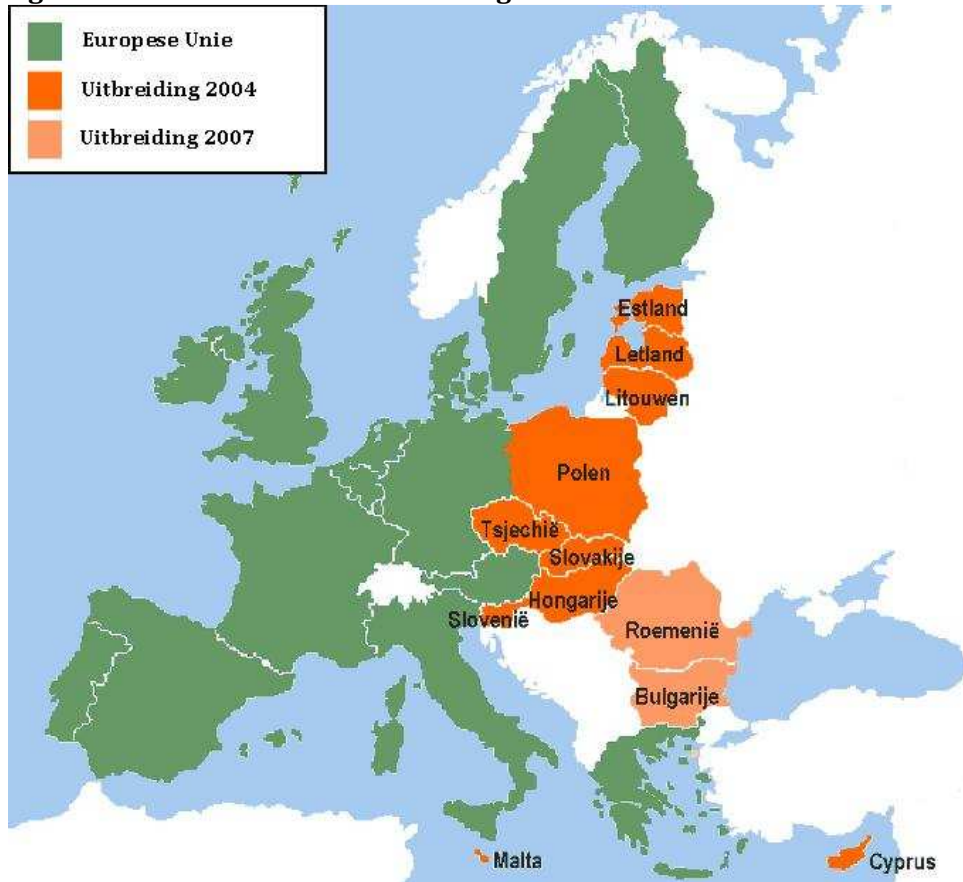
In het conceptueel model komen verschillende concepten naar voren waarbij het belangrijk is om te belichten wat er precies mee wordt bedoeld. Middels de literatuur is er al enige afbakening, hier wordt een scherpere afbakening en definiëring aangebracht voor de concepten landbouwsector, Nederlandse agrariër, Centraal- en Oost-Europa.

Allereerst de landbouwsector: in hoofdstuk vier wordt de Nederlandse agrarische sector als volgt beschreven: *Nederlandse agrarische sector is onder te verdelen in akkerbouw, tuinbouw, veehouderij en visserij. Niet alleen de productie van groenten, fruit of vlees zijn onderdeel van de agrarische sector, want ook bedrijven die machines, zaaizaad of kunstmest produceren vallen onder de agrarische sector.* Het is echter zo dat in dit onderzoek de focus ligt op de primaire productie en er weinig tot geen aandacht zal zijn voor de bedrijven die machines, zaaizaad of kunstmest produceren. *Het gaat dus om de bedrijven die voedsel produceren.* Handel in agrarische producten wordt zo goed als buitenbeschouwing gelaten, net als investeringen. Handel of investeringen vereisen niet per se migratie terwijl dat wel hetgeen is wat wordt onderzocht. Handel en investeringen brengen andere onderzoeksvragen met zich mee dan de primaire productie. Daarom is voor deze afbakening gekozen.

Ten tweede vereist migratie van de Nederlandse agrariër ook enige afbakening. Onder Nederlandse agrariër wordt het volgende verstaan: *Nederlanders die een agrarisch bedrijf pachten of in bezit hebben in Centraal- en Oost-Europa of in Bulgarije en woonachtig zijn op (of semiaanwezigheid) het bedrijf.* Tijdens het onderzoeken van deze groep is gebleken dat er diverse vormen zijn van betrokkenheid van Nederlanders bij agrarische productie bedrijven in Centraal- en Oost-Europa. Daarom dat er ook voornamelijk een focus ligt op de Nederlander die daadwerkelijk geëmigreerd is en betrokken dan wel bij het management of de productie van het bedrijf zelf.

Als derde en laatste het onderzoeksgebied. De landen die in 2004 en 2007 zijn toegetreden tot de EU (figuur 3.2.2) betreffen het onderzoeksgebied, met een duidelijke focus op Bulgarije (figuur 3.2.3). Behalve Bulgarije gaat het om de landen: Roemenië, Polen, Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Estland, Letland, Litouwen en Slovenië. Cyprus en Malta zijn ook in 2004 toegetreden tot de EU, maar deze worden buiten beschouwing gelaten omdat zij een totaal andere historie hebben en niet binnen de regio Centraal- en Oost-Europa vallen. Voor het ene land is echter meer aandacht dan voor het andere land. Dit omdat er in eerste instantie niet genoeg tijd beschikbaar is om alle landen met dezelfde intensiteit te onderzoeken en daarnaast omdat er in het ene land meer aanwezigheid van Nederlanders is dan in het andere, waardoor het ook makkelijker is om bepaalde informatie te verkrijgen over het ene land dan over het andere. Roemenië is na Bulgarije het land waar het meeste aandacht voor zal zijn, enerzijds omdat beide landen tegelijk zijn toegetreden en anderzijds omdat bekend is dat in Roemenië aanzienlijk meer activiteit is van Nederlandse agrariërs. Het is gebleken dat Oekraïne ook enige aanwezigheid kent van Nederlanders waardoor er voor dit land ook gering aandacht is in de analyse. Het is des te interessanter om Oekraïne ook aanbod te laten komen omdat dit land nog geen lid is van de EU. Tot nu toe is gesproken over nationale schaal, maar waar nodig zal worden toegespitst op regionale schaal. Uit de literatuur is namelijk gebleken dat hoewel er vaak een beeld heerst op nationale schaal en zelfs over de gehele regio Centraal- en Oost-Europa er grote verschillen kunnen zijn tussen landen, maar ook binnen landen.

Figuur 3.2.2: Overzicht van uitbreiding van de EU in 2004 en 2007

Bron: aangepast van Althoff, 2006

Figuur 3.2.3: Bulgarije ingedeeld in provincies

Bron: reabg, 2012

Zoals de hoofdvraag van dit onderzoek aangeeft wordt onder andere onderzocht waarom men geen keus maakt voor Bulgarije maar wel voor andere landen in Centraal- en Oost-Europa. Omdat dit een vrij moeilijk te vinden onderzoeksgroep is, is er in de meeste gevallen zo breed mogelijk ingezet in het bereiken van respondenten en onderwerpen om daarna pas een afbakening te maken. Wat betreft de beeldvorming die in hoofdstuk twee ruimschoots aan bod is gekomen is het toch nog zaak om hier te noemen dat de beeldvorming zo breed mogelijk bekeken wordt. Het gaat dan ook niet alleen om beeldvorming onder de Nederlandse agrariër, maar ook wat andere respondenten verwachten dat het beeld is onder Nederlanders, hierover meer in paragraaf 3.5.1.

3.3 Onderzoekstrategie

De onderzoekstrategie die is gebruikt om een antwoord te kunnen vinden op de gestelde onderzoeksvraag is kwalitatief. Omdat het een sociaalwetenschappelijk onderzoek betreft dat gericht is op achter liggende redenen voor keuzes die mensen hebben gemaakt, is het namelijk relevant om te spreken met mensen en ze bijvoorbeeld niet te enquêteren. Door middel van het verwoorden van overwegingen, gevoelens, waarden en ideeën kan worden achterhaald waarom men gekozen heeft voor een land in Oost-Europa dan wel voor Bulgarije. Het is gebruikelijk om kwalitatief onderzoek toe te passen als de focus ligt op woorden en deze te kunnen analyseren in plaats van het analyseren van data in de vorm van getallen en aantallen (Bryman, 2008, p. 22).

Daarnaast betreft het een deductieve benadering en geen inductieve. Het is namelijk niet het doel van dit onderzoek om een nieuwe theorie te ontwikkelen, maar om te kijken of hetgeen beschreven in hoofdstuk twee, vier en vijf overeenkomt met de empirie.

3.4 Onderzoeksontwerp

Het onderzoeksontwerp dat is gebruikt is *cross-sectional*. Dit houdt in dat er data is verzameld van meer dan één casus op een vast moment in de tijd. Voor deze manier is gekozen zodat er zoveel mogelijk data verzameld kan worden en deze data kan worden onderzocht op verbanden of het ontdekken van vergelijkbare patronen (Bryman, 2008 p. 44). In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van kwalitatieve dataverzameling. Binnen de sociaalwetenschappelijke onderzoeksontwerpen is het gebruikelijk om gebruik te maken van de *cross-sectional* methode, maar dan wel aan de hand van kwalitatieve data. Een meer dan gebruikelijke vorm voor dit soort onderzoek is ongestructureerde interviews of semigestructureerde interviews met personen. Voor deze methode van data verzamelen is dan ook gekozen. In de volgende paragraaf wordt duidelijk waarom er voor deze onderzoeksmethode is gekozen.

3.5 Onderzoeksmethode

Voor mij als onderzoeker was het onderzoeksonderwerp een totaal nieuw onderwerp. Nooit heb ik me verdiept in de landbouw van Nederland of van Centraal- en Oost- Europa. Om deze reden was het nodig om eerst aan de hand van gesprekken meer kennis en begrip te krijgen van het onderzoeksonderwerp. Het is belangrijk om hier te noemen dat het onderzoek uit meerdere perioden bestaat. Namelijk een voorbereidingsperiode in Nederland, een periode van data verzameling in Bulgarije en een daarop volgende periode van extra data verzameling in Nederland. De eerste en tweede periode van voorbereiding en dataverzameling waren voornamelijk ten behoeve van het stageonderzoek. Tijdens deze twee perioden is echter ook veel bruikbare data verzameld voor dit wetenschappelijke onderzoek. In de laatste periode in Nederland is alleen data verzameld voor het wetenschappelijk onderzoek. Alle drie de perioden zullen worden beschreven in deze paragraaf.

3.5.1 Respondenten

Een totaal overzicht van Nederlandse boeren in het buitenland is niet beschikbaar, omdat deze gegevens niet worden bijgehouden door het CBS of het ministerie van Economie, landbouw en innovatie. Omdat er geen totaal overzicht beschikbaar is een steekproef niet mogelijk. De respondenten zijn bewust uitgekozen op basis van hun expertise. Zo is er een diverse groep respondenten ontstaan die gezamenlijk een scala aan relevante informatie konden geven. Omdat het een exploratief onderzoek betreft is er veel gebruik gemaakt van bestaande contacten van de Nederlandse ambassade in Sofia. De Nederlandse ambassade in Sofia en dan met name de landbouwassistent heeft als sleutelfiguur gefungeerd. Via haar zijn vele belangrijke respondenten bereikt. Daarnaast zijn er ook meerdere respondenten via websites gevonden. Op het internet zijn websites van emigratiebureaus, waardoor emigratieconsultanten gevonden konden worden. Het is echter gebleken dat het een vrij kleine groep mensen betreft die bij dit onderwerp zijn betrokken. Sommigen respondenten is gevraagd naar meerdere contacten, of er werd ongevraagd advies gegeven met wie het handig was om te spreken. Dan werd er aan mij gevraagd: *'Heb je die en die al gesproken?'* Vaak was dit een bekende naam voor mij waar ik inderdaad al een interview mee had gedaan. In totaal zijn er 25 respondenten geïnterviewd. De respondenten zijn onder te verdelen in categorieën namelijk experts op het gebied van gemeenschappelijk landbouwbeleid, op het gebied van Centraal – en Oost-Europa of op het gebied van Bulgarije. Daarnaast zijn er nog de categorieën agrariër, emigratieconsultant en landbouwrapporteur. Het betreft een scala aan diverse actoren met verschillende expertise en kennis, dan wel ervaringsverhalen waar mee gesproken is in drie te onderscheiden perioden.

Allereerst de voorbereiding- en verkennende periode in Nederland. Deze periode was vrij beperkt in tijd omdat het begon in januari 2011 en ik half februari 2011 naar Bulgarije ben vertrokken. Om inzicht te krijgen in de gerelateerde concepten van het onderzoek hebben er op advies van de Nederlandse Ambassade in Sofia enkele gesprekken plaatsgevonden en heb ik veel literatuur verzameld en gelezen. Op deze manier is er inzicht verkregen in de landbouw en daarnaast was het mogelijk een beeld te krijgen van wat er speelt op het gebied van migratie van Nederlanders en de aantrekkelijkheid van Centraal- en Oost-Europa. De Nederlandse ambassade heeft een lijst beschikbaar gesteld met mensen die ik zou kunnen benaderen voor een interview. Op deze lijst stonden mensen die de Nederlandse ambassade op grond van mijn onderzoeksvraag relevant vond om mee te spreken. Deze gesprekken hebben plaatsgevonden met als doel om inzicht te krijgen in wat er in de landbouwsector speelt en zo kennis te vergaren van het onderwerp. Het ging in dit geval om open interviews met personen die goed zijn geïnformeerd over zaken gerelateerd aan landbouw, activiteit van Nederlandse agrariërs in het buitenland (specifiek in Centraal- en Oost-Europa). Men heeft niet alleen kennis op het gebied van migratie, maar ook over investeringen. Ter voorbereiding van de open interviews heb ik een overzicht gemaakt van de onderwerpen die ik wilde bespreken (topic lijst). Ik wilde zo openlijk mogelijk de interviews ingaan, omdat het een onbekend onderwerp voor mij was. Er zouden hoogstwaarschijnlijk onderwerpen aanbod komen, waar ik zelf nog niet bewust van zou zijn dat deze gerelateerd zijn aan het onderzoeksonderwerp. Welke onderwerpen wel bekend waren en aanbod moesten komen waren vastgelegd in de topiclijst, maar de inhoud en de volgorde was niet zozeer van belang. In deze fase van het onderzoek is er voornamelijk gesproken met experts.

De tweede periode stond in het teken van dataverzameling in Bulgarije en heeft in eerste instantie ook plaatsgevonden aan de hand van de contacten van de Nederlandse ambassade in Sofia. Zoals eerder vermeld heeft er een stageonderzoek plaatsgevonden voor de ambassade, waarbij het van belang was mensen te spreken over diverse onderwerpen. Het was dan ook van belang om enkele expertinterviews te houden over specifiek de situatie in Bulgarije. De voorbereidingsperiode was nuttig om meer inzicht in het onderwerp te krijgen, waardoor het ook gemakkelijker was om interviews voor te bereiden en er enige sturing kon worden gegeven in de

daarop volgende interviews. Om deze reden is er gekozen voor semigestructureerde interviews en om de onderwerpen die aanbod moesten komen iets meer vast te leggen dan in de voorgaande periode. De ambassade heeft contacten aangedragen waar ik mee heb gesproken om meer informatie te verkrijgen over het investeringsklimaat in Bulgarije. Daarnaast hebben gesprekken plaatsgevonden met het ministerie van landbouw in Bulgarije en landbouwfondsen. Daarom is er gesproken met diverse experts op het gebied van Bulgarije, investeringen, de landbouwsector en mogelijkheden voor Nederlanders. Verder was het essentieel om met Nederlanders te spreken die al in Bulgarije actief zijn in de landbouwsector. Hiervan was hoogstwaarschijnlijk iedereen bekend bij de Nederlandse ambassade en daarom gemakkelijk om contact mee te leggen. In de tweede periode is gekozen voor semigestructureerde interviews omdat het belangrijk was te achterhalen wat de geïnterviewden specifiek belangrijk vinden en aan de hand van hun eigen ervaringen kunnen uitleggen en begrijpen waarom ze welke keuzes maken. Er was tijdens de interviews veel vrijheid voor het inbrengen van eigen onderwerpen. In deze fase van het onderzoek is voornamelijk gesproken met experts op het gebied van Bulgarije en landbouwgerelateerde onderwerpen en Nederlandse agrariërs die in Bulgarije actief zijn.

Nadat de periode van onderzoek voor de ambassade was afgerond bleek dat voor het wetenschappelijke onderzoek nog extra data nodig was. Het was van belang om meer inzicht te krijgen in het overwegingproces van Nederlandse agrariërs die naar het buitenland willen gaan. Daarom moest er op dit gebied nog meer data worden verzameld. De Nederlandse ambassade in Sofia heeft in deze fase geen rol gespeeld in het vinden van respondenten. Het doel van deze gesprekken moest zijn om te achterhalen op basis waarvan men keuzes maakt om dan wel naar Bulgarije of ergens anders naar toe te gaan en hoe ze aan hun informatie komen. Het hebben van informatie is namelijk belangrijk gebleken voor het keuzeprocess. Alleen de vraag was hoe het mogelijk was om mensen te bereiken die recent hebben overwogen of nog steeds overwegen om naar Centraal- en Oost-Europa te gaan om daar een agrarische onderneming op te starten. Het is een zeer ondoorzichtige groep mensen die lastig te bereiken is. Daarom was het van belang om een stap terug te gaan, op zoek naar waar potentiële migranten eventueel hun informatie vandaan halen. Hiervoor waren tijdens de voorgaande perioden meerdere opties voorbij gekomen. Het Nederlands ministerie van buitenlandse zaken organiseert spreekdagen voor geïnteresseerden. Via AgentschapNL, een website met landeninformatie, kan er enigszins benodigde informatie worden verkregen. Hierbij wordt ook vaak een naam genoemd van iemand die gespecialiseerd is in een bepaald land. De persoon voor Bulgarije is benaderd omdat hij een goed beeld zou hebben van wie geïnteresseerd zouden zijn in Bulgarije en waarom men dan wel of niet gaat. Het is echter na herhaaldelijk mailcontact niet gelukt om deze persoon te spreken te krijgen. Een andere optie was via migratiebureaus en migratieconsultanten. Op internet zijn er websites die in Centraal- en Oost-Europa boerderijen of land aanbieden en aangeven behulpzaam te kunnen zijn bij het migratieproces van geïnteresseerden. De mensen die verantwoordelijk zijn voor deze taken zijn benaderd en met hen heeft er een semigestructureerd interview plaatsgevonden. Enerzijds met het doel om een algemeen beeld te krijgen van de interesse vanuit Nederland en te achterhalen welke vragen men stelt, om aan de hand daarvan een beeld te krijgen van de overwegingen die men heeft. Anderzijds konden deze emigratiebureaus ook behulpzaam zijn bij het vinden van mensen die daadwerkelijk op het punt staan om te gaan migreren en dus een interessante respondent zouden kunnen zijn. De emigratieconsultanten konden dienen als sleutelfiguren. Dat laatste is echter maar in beperkte mate het geval geweest. Vaak hadden zij contacten die al naar het buitenland waren gegaan of waren er simpelweg op dit moment weinig tot geen Nederlanders die concrete plannen hadden om te vertrekken, hierover meer in paragraaf 3.6. Verder is in deze periode telefonisch contact geweest met de landbouwraden van diverse landen in Centraal- en Oost-Europa. De reden hiervoor was om een algemeen beeld te krijgen van hoeveel Nederlanders in andere landen in Centraal- en Oost-Europa zitten en met welke reden men naar deze landen is gegaan. Daarnaast is ook met de landbouwraden gesproken over beeldvorming over Centraal- en Oost-Europa. Hen is

gevraagd naar welk beeld zij denken dat er heerst onder Nederlanders over het land. Tijdens de derde en laatste fase hebben er interviews plaatsgevonden met emigratieconsultanten en landbouwraden in landen in Centraal- en Oost-Europa.

In bijlage één is een overzicht gegeven van de drie verschillende perioden en met welke mensen is gesproken. Ter bescherming van de privacy worden de namen niet weer gegeven, maar heeft elke respondent een code gekregen aan de hand van de rol van de respondent. Deze codes zijn ook terug te vinden in de genoemde bijlage.

3.5.2 verwerken en gebruiken van verzamelde data

In deze paragraaf wordt verder ingegaan op hoe de verkregen data is verwerkt en gebruikt om tot resultaten te komen. Het verwerken en gebruiken van de verzamelde data is gebaseerd op Baarde et.al, 2001. Zoals uit het vorige gedeelte is gebleken is er voor elk interview een topiclijst gemaakt. Afhankelijk van het doel van het interview en de geïnterviewde is de topiclijst aangepast. Het is echter wel zo geweest dat de meeste vragen aan alle geïnterviewden zijn gesteld. Dit om het mogelijk te maken om antwoorden van verschillende respondenten te vergelijken. Zo is bijvoorbeeld aan iedereen gevraagd wat men denkt dat het beeld is van Bulgarije ook aan Bulgaren zelf. Dus ter voorbereiding zijn de topiclijsten gemaakt aangepast aan de persoon en de functie. Vanuit elke categorie is een topiclijst terug te vinden in bijlage twee. Alle gehouden interviews zijn opgenomen met een *voicerecorder*. Dit wegens de volgende redenen:

1. Tijdens het interviewen is het prettiger om de geïnterviewde te kunnen aankijken en te kunnen observeren. Op deze manier is het gemakkelijker om te kunnen inspringen op reacties of uitdrukkingen.
2. Als het interview wordt opgenomen hoeft er niet worden meegeschreven en kan er dus alle aandacht zijn voor het voeren van een gesprek. Zo valt het gesprek niet stil en kan er op een zo natuurlijk mogelijke manier een gesprek worden gevoerd.
3. Alles wat gezegd en gevraagd is kan herhaaldelijk worden geluisterd en zo beter geanalyseerd worden.

Hoewel alle interviews zijn opgenomen met een *voicerecorder* is er ook van elk interview een transcript gemaakt. Dit is gedaan zodat de interviews makkelijker en systematischer geanalyseerd konden worden. De stappen om tot de analyse en daarna tot beantwoording van de onderzoeksvraag te komen zijn als volgt:

1. Informatie selecteren op relevantie
2. Relevante tekst opsplitsen in fragmenten
3. Labelen
4. Ordenen en reduceren van labels
5. Definiëren van kernlabels
6. Vaststellen van intersubjectiviteit
7. Beantwoorden van de onderzoeksvraag

Per interview is een selectie gemaakt van de informatie die relevant was voor het verdere onderzoek of irrelevant. Stukken tekst die niet als relevant worden beschouwd, worden bij de rest van het onderzoek buiten beschouwing gelaten. De onderzoeksvraag is het uitgangspunt voor het bepalen van wat wel en geen relevante informatie is. Daarna zijn de relevante stukken tekst opgesplitst in fragmenten. Deze fragmenten zijn tekstgedeelten die over één onderwerp gaan. Het is echter wel zo dat in sommige gevallen fragmenten elkaar overlappen, omdat verschillende tekstgedeelten betrekking hebben op meerdere onderwerpen. Vervolgens zijn aan deze fragmenten

labels gekoppeld. De labels zijn de kenmerken die binnen een fragment voorkomen. Binnen een fragment komen overwegend meerdere labels voor die kenmerkend zijn voor het fragment en die relevant zijn voor het beantwoorden van de probleemstelling. Vervolgens is er per fragment het meest kenmerkende label aangegeven (kernlabels). Op deze manier kan er weer een selectie worden gemaakt van relevante en irrelevante labels voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. De labels komen in sterke mate overeen met de topics uit de topiclijsten. Het is belangrijk om bij het opschrijven van de resultaten aan de hand van de kernlabels die zijn gedefinieerd te kijken in hoeverre deze afhankelijk zijn van toevallige kenmerken en deze te erkennen en te benoemen, hierover meer in paragraaf 3.6. Deze kernlabels zijn het uitgangspunt voor de resultaten hoofdstukken. Aan de hand van de gevonden kernlabels kan uiteindelijk een antwoord worden geformuleerd op de onderzoeksvraag.

Daarnaast zijn er tijdens het maken van het transcript van het interview ook opmerkingen en notities gemaakt van eventuele misvattingen van vragen dan wel van gedachten die naar boven kwamen welke bruikbaar zouden zijn voor het analyseren. De vraag die nog overblijft, is wanneer er genoeg data verzameld is om tot een antwoord op de gestelde onderzoeksvraag te komen? In dit geval zijn er een heleboel verschillende soorten interviews geweest. Elke respondent heeft een andere invalshoek of andere bijdrage gehad aan het onderzoek. Toch is er wel degelijk sprake geweest van een verzadigingspunt van informatie. Op een gegeven moment bleek dat er weinig tot geen nieuwe informatie meer verkregen werd door het houden van interviews. Het bereikte verzadigingspunt samen met het feit dat er ook nog weinig beschikbare tijd over was heeft doen besluiten om te stoppen met het interviewen van respondenten. Het aantal geïnterviewden was dan ook niet van te voren vastgelegd. Na de periode in Bulgarije is geïndiceerd welke informatie nog ontbrak voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag en hoeveel tijd er nog beschikbaar was om deze informatie te verkrijgen. Aan de hand van deze indicatie is besloten om nog enkele mensen te benaderen en te interviewen, maar ook uit deze interviews kwam geen hele nieuwe informatie naar voren. Uitspraken en resultaten aan de hand van de afgenomen interviews kunnen worden gedaan op mesoniveau. Het gaat namelijk om een kleine groep mensen die bepaalde overwegingen hebben dan wel hebben gehad en bepaalde keuzes die men heeft gemaakt.

Het belangrijkste doel van de analyse van de verzamelde gegevens was aanbrenge van een structuur in de berg van interviews. Alle resultaten van de interviews was in eerste instantie een ongeordende verzameling van uitspraken van verschillende experts of ervaringsdeskundigen. Het was de bedoeling om tot een bevredigende categorieënindeling te komen om zo relevante begrippen te ontdekken (Baarde et. al, 2001, pp. 169-195).

3.6 Reflectie op methodologie

Bij wetenschappelijk onderzoek is het van belang dat de methode inzichtelijk is en duidelijk kan worden gecontroleerd hoe het onderzoek tot stand is gekomen en op basis waarvan de resultaten zijn geformuleerd. Een heldere en duidelijke verantwoording hiervan is essentieel. Het is echter goed om kritische te kijken naar de gebruikte methode en waar nodig aan te geven wat van invloed geweest kan zijn tijdens het onderzoek en daarmee ook op de eindresultaten. Daarom wordt een reflectie gegeven op de methodologie aan de hand van de volgende criteria voor kwalitatief onderzoek: interne en externe geldigheid en betrouwbaarheid en repliceerbaarheid (Bryman, 2008, pp. 376-377). Het is niet de bedoeling om de voordelen en nadelen van kwalitatief onderzoek te behandelen, maar wel de voordelen en nadelen van de gebruikte methode in dit betreffende onderzoek. Daarnaast komen onderdelen als taal, cultuur en tijdsindeling aan bod.

3.6.1 Interne en externe geldigheid

Bij geldigheid (ook wel validiteit) genoemd, gaat het om de mate waarin onderzoeksgegevens een werkelijkheid representeren. Er wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen interne en externe geldigheid. Interne geldigheid is de afspiegeling van de verzamelde gegevens en de bestaande werkelijkheid. De interne geldigheid van dit onderzoek wat betreft de activiteit van Nederlanders in Bulgarije is sterk. Alle Nederlanders die actief zijn in de Bulgaarse primaire landbouwsector zijn geïnterviewd. Daarom kan er worden gesteld dat de interviews een goed beeld geven van de bestaande werkelijkheid op dit gebied. Wat betreft de externe validiteit ligt dat anders. Het is namelijk niet mogelijk om de situatie van Nederlandse agrariërs in Bulgarije te generaliseren naar andere situaties. Zoals Nederlanders hun activiteit in Bulgarije ervaren of de manier waarop zij hun informatie verzamelen en op basis waarvan zij keuzes maken kan niet zomaar worden toegepast op bijvoorbeeld Denen die overwegen om naar Bulgarije te emigreren. De externe geldigheid van dit onderzoek is dus zwak te noemen. Dit doet echter niet af aan de uitkomsten, omdat het onderzoek zich specifiek richt op Nederlanders die wel of niet naar Bulgarije zijn gegaan.

3.6.2 Interne en externe betrouwbaarheid

De betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten zijn tot op zekere hoogte onafhankelijk van toeval. Dit omdat er vanuit een heleboel verschillende invalshoeken is bekeken hoe men over bepaalde zaken denkt zoals de beeldvorming die er zou heersen over Bulgarije. Tijdens het onderzoek heb ik geworsteld met het feit van betrouwbaarheid. Er kwamen een heleboel negatieve aspecten naar voren wat betreft de situatie van de Bulgaarse landbouw. Omdat ik me heb afgevraagd hoe realistisch dit beeld was heb ik mijn voorlopige uitkomsten besproken met experts. Door tussendoor te controleren of de uitkomsten die ik tot dan toe had opgedaan en ik niet in een te negatieve richting op aan het gaan was wat betreft deze uitkomsten heb ik gesproken met diverse mensen. Aan hen heb ik mijn eerste resultaten voorgelegd en gevraagd of ze zich hierin konden vinden. Als dat niet het geval was geweest had ik op dat moment de ingezette denkwijze en richting kunnen bijschaven. Het bleek echter dat mijn eerste resultaten alleen maar werden bevestigd waardoor gesteld kan worden dat de betrouwbaarheid van dit onderzoek voldoende is te noemen. Toch blijft er in dit geval een aspect van toeval gekoppeld aan kwalitatief onderzoek aan de hand van interviews. De selectie van respondenten is mede gebeurd aan de hand van beschikbaarheid. Omdat het moeilijk is om de juiste mensen te vinden en te spreken en er in dit geval de mogelijkheid bestond om gebruik te maken van de contacten van de ambassade is dat ook gedaan. Als deze mogelijkheid er niet was geweest waren er waarschijnlijk andere respondenten geweest. De methode aan de hand van fragmenteren en labelen is ook gedeeltelijk gebaseerd op persoonlijke keuzes. In dit geval ben ik zelf de onderzoeker en heb ik besloten welke kernlabels het belangrijkste zijn (aan de hand van de topiclijsten) en welke mijn inziens bijdrage aan het beantwoorden van de onderzoeksvraag. Wellicht had een andere onderzoeker andere keuzes hierin gemaakt. Daarom is de externe betrouwbaarheid of ook wel de replicerbaarheid van dit onderzoek moeilijk. Hoewel de beschrijving van de methode en het inzichtelijk maken van de geïnterviewden enigszins bijdraagt aan de replicerbaarheid zullen er, omdat het simpel weg niet mogelijk is om de situatie te bevriezen zoals die was in de periode dat ik mijn onderzoek heb gedaan, andere uitkomsten komen ook al worden dezelfde mensen geïnterviewd en wordt er dezelfde methode gebruikt. De opnames en de transcripten leveren echter wel een positieve bijdrage aan de replicerbaarheid van het onderzoek.

3.6.3 Overige criteria

Naast de drie genoemde criteria zijn er ook nog andere criteria waarvan het belangrijk is deze mee te nemen bij de reflectie op de methode. Het onderwerp beeldvorming is een breed onderwerp en kan op verschillende manieren worden onderzocht. De informatie was moeilijk om op een directe manier te verkrijgen. Dit heeft vooral betrekking op categorie een en twee, oftewel degene die er niet voor hebben gekozen om naar Bulgarije te gaan. Veel (indirecte) informatie is verkregen via migratieconsultanten en Nederlandse vertegenwoordigingen in het buitenland. Met hen is besproken wat men denkt dat de overwegingen zijn van Nederlanders en wat men denkt welk beeld er heerst onder Nederlanders over Centraal- en Oost-Europa, waardoor het voornamelijk indirecte informatie betreft waar de uitkomsten op gebaseerd zijn. De Nederlanders die overwegen om naar het buitenland te gaan, waren moeilijk tot niet te bereiken. Het aspect van tijd speelt hierin ook een rol. Het zou heel veel tijd kosten om de benodigde respondenten te kunnen vinden om zo gebruik te kunnen maken van direct verkregen informatie. Via emigratieconsultanten (sleutelfiguren) is wel geprobeerd om deze groep van respondenten te vinden, maar zonder resultaat.

Het onderzoek en de interviews hebben gedeeltelijk in Bulgarije plaatsgevonden. Sommigen gesprekken hebben daarom in het Engels plaatsgevonden waardoor er eventueel door een taalbarrière informatie verloren heeft kunnen gaan. Daarnaast hebben er niet alleen gesprekken in het Engels plaatsgevonden, maar heeft er af en toe ook een gesprek in het Bulgaars moeten plaatsvinden. Omdat mijn Bulgaars niet op het niveau is om een goed interview te kunnen voeren was er in dit soort gevallen iemand bij die Engels en Bulgaars sprak en als tolk fungeerde, terwijl deze persoon geen officiële tolk is. In dit soort gesprekken kan er vanuit gegaan worden dat er daadwerkelijk informatie verloren is gegaan. Het is echter beter om met een (niet officiële) tolk te werken en toch gebruik te maken van de informatie dus wel is verkregen dan deze respondenten helemaal buiten schot te laten.

Het stage onderzoek dat aan dit sociaalwetenschappelijk onderzoek vooraf is gegaan is in opdracht van de Nederlandse ambassade in Sofia uitgevoerd. Vaak werkt dit in het voordeel bij het vinden van respondenten. Zodra je aangeeft uit naam van een ambassade te spreken zijn mensen gewillig om met je te spreken, vooral in Bulgarije zelf. De Bulgaren die ik dan ook gesproken heb waren bereid mij te ontvangen, maar hadden vaak wel een verkeerde indruk van het doel van mijn bezoek. Men ging er bijvoorbeeld vanuit dat er daadwerkelijk Nederlanders geïnteresseerd zijn in Bulgarije en dat ik met hen wilde spreken om concreet te horen wat de mogelijkheden zijn voor Nederlanders. Zo hebben er twee gesprekken plaatsgevonden met Bulgaarse agrarische bedrijven die op zoek zijn naar buitenlandse investeerders, maar de interviews hebben geen bijdrage geleverd aan het wetenschappelijk onderzoek. Desondanks waren dit interessante interviews en gaven zij inzicht in de vraag van de Bulgaarse kant. Voor het stageonderzoek hebben de interviews wel een bijdrage geleverd. Aan de andere kant waren sommigen Nederlanders niet tot weinig positief over de werking van de ambassade en waren dan ook niet direct gewillig om met mij te spreken. De Nederlanders die al in Bulgarije actief zijn, gaven aan hun verhaal al meerdere malen aan de ambassade te hebben verteld en daarom geen toegevoegde waarde zagen om met mij hun verhaal te delen. Vaak als ik iets verder uitlegde wat ik met ze wilde bespreken en er eventueel mogelijkheden waren om bepaalde problemen aan te pakken, was men wel gewillig om mee te werken aan het onderzoek.

Hoofdstuk 4: Gemeenschappelijk landbouwbeleid en ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw

Binnen de Europese Unie speelt landbouw een belangrijke rol. In de loop der jaren is er heel wat veranderd op het gebied van beleid en plattelandsontwikkeling. Deze veranderingen hebben een weerslag op de individuele lidstaten dus ook op de structuur en processen van de landbouwsector van deze landen. Nederland is van oudsher actief in de landbouw en heeft in de loop van de jaren veel kennis opgedaan op het gebied van ontwikkeling en innovatie in de betreffende sector. Dit niet alleen binnen Nederland maar ook wereldwijd. Vele Nederlanders hebben er voor gekozen om in het buitenland een landbouwbedrijf op te starten. In het kader van dit onderzoek is het van belang om in te gaan op het Gemeenschappelijk landbouwbeleid van de Europese Unie en haar hervormingen. Daarnaast is het belangrijk om inzichtelijk te maken hoe de Nederlandse landbouw zich heeft ontwikkeld en welke aspecten er spelen in de sector. Migratie van Nederlandse agrariërs naar het buitenland is een van deze aspecten. Door deze twee onderwerpen de revue te laten passeren (Gemeenschappelijk landbouwbeleid en ontwikkelingen in de Nederlandse landbouwsector) wordt er achtergrond informatie gegeven wat een kader schept voor het verdere verloop van dit onderzoek en haar uitkomsten.

4.1 Gemeenschappelijk landbouwbeleid

De Europese Unie (vanaf nu EU) is opgericht met onder andere als doel voedselzekerheid te kunnen bieden aan de bevolking van Europa. Na de Tweede Wereldoorlog zag men de noodzaak om ervoor te zorgen dat er geen tekorten meer zouden komen op het gebied van voedsel. Landbouw was dan ook de eerste sector in de EU die, tot op de dag van vandaag, een zeer sterk geïntegreerd beleid heeft gehad (Verdrag van Rome 1957). Een groot gedeelte van de zeggenschap van de EU lidstaten is overgedragen aan de EU. Daarmee kwam er niet alleen een gezamenlijke vaststelling van het beleid waar nationale overheden zich mee bezig moesten houden, maar ook voor een belangrijk deel voor de uitvoering.

4.1.1 Achtergrond en veranderingen van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid

Het Gemeenschappelijk landbouwbeleid (vanaf nu GLB) heeft door de jaren heen verschillende hervormingen en aanpassingen gehad. Al in 1968 werden de zogenoemde *plan-Mansholt*-hervormingen doorgevoerd. Deze hervormingen waren bestemd om efficiënter te kunnen produceren met minder mensen en moesten landbouwbedrijven grootschaliger worden opgezet. Daarnaast werden ook technische vernieuwingen gestimuleerd en kwamen er garantieprijsen. De overkoepelende en sturende aanpak vanuit Brussel had als gevolg dat er een enorme stijging kwam van de productie. Niet alleen de uitvoering liep uit de hand, maar ook de financieringen. Het in eerste instantie succesvolle GLB kwam in gevaar en de explosieve stijging van de productie moest worden tegengegaan. Een van de maatregelen was het vaststellen van productielimieten. In 1984 werd door middel van melkquota een beperking op kwantiteit van productie gelegd. De zuivelsector werd ingeperkt door melkquota vast te stellen en de productie van graan door Europese bodemprijzen te verlagen. Ondanks deze maatregelen bleven de opslagkosten en exportsubsidies een zware druk op de Europese begroting (van den Bos, 2011). In 1992 werd de

MacSharry-hervorming werkelijkheid, en kwam er een subsidiestelsel dat gericht was op kwaliteit en minder op kwantiteit. Boeren werden gedwongen om meer te kijken naar de markt en wat de vraag was van de klant, in ruil daarvoor konden ze directe inkomenshulp ontvangen. Richting het eind van de jaren '90 was de focus verschoven naar het bevorderen van de concurrentiekracht van de Europese landbouw. Dit kwam samen met een nieuw element, namelijk beleid voor plattelandontwikkeling (EU CAP, 2011). De leefbaarheid op het platteland werd een doel op zich. Hoewel er eerder altijd een focus was geweest op veel productie dus op kwantiteit werd kwalitatief produceren in de loop van de jaren steeds belangrijker. Dit werd gestimuleerd door het geven van subsidies voor milieuvriendelijke productie. In dezelfde periode namen dan ook de productieoverschotten af en werden de exportsubsidies verlaagd, deze werden echter niet geheel afgeschaft. Op deze manier ontstond er minder bescherming van de eigen markt (van den Bos, 2011).

In december 2002 heeft de EU besloten om zich uit te breiden met tien Midden-Europese landen. Het besluit dat werd genomen tijdens de vergadering van de Europese Raad te Kopenhagen had tot gevolg dat deze nieuw toegetreden landen hun landbouwbeleid moesten aanpassen aan het GLB. Daarnaast waren wederom hervormingen aan het GLB een vereiste. Deze nieuwe lidstaten hadden ten tijde van de toetreding (in 2004) een aanzienlijk deel van de bevolking die van de landbouw leefde, de productie was echter weinig efficiënt. Om deze (ingrijpende) aanpassingen te faciliteren besloot de EU om twee hulpprogramma's te ontwikkelen. Eén: assistentie met de *acquis*-aanpassingen (*Phare programma*), gericht op institutionele hervormingen en training voor verdere aanpassingen aan het GLB. In dit geval was er geen sprake van financiële steun. Het tweede programma is SAPARD, dat gericht is op ondersteuning bij regionale ontwikkelingen. In het SAPARD programma was wel sprake van financiële ondersteuning. Deze twee programma's en de hervormingen van het GLB waren nodig omdat het landbouwbeleid in de Oost-Europese landen nauwelijks overeenkomsten had met het beleid van de EU. Er waren zelfs enkele tegenstrijdigheden in beleid welke niet konden blijven bestaan. Tegelijkertijd besloot de EU in 2003 tot een vergaande aanpassing van het GLB genaamd *Mid-Term Review* (MTR) (Jensen & Frandsen, 2003). De EU moest zijn positie versterken in de internationale handelsbesprekingen die werden gehouden door de Wereldhandelsorganisatie in Cancun in 2003. De fundamentele veranderingen die daarmee in gang gezet zijn hadden een focus op meer marktgerichte landbouw en duurzame voedselproductie. De EU heeft dan ook haar prioriteiten verlegd naar plattelandontwikkeling, voedselkwaliteit, voedselveiligheid en dierenwelzijn.

Gepretendeerd wordt om verschillende belangen van consument, producent en het milieu worden geprobeerd in evenwicht te brengen. Hoewel de scheefgroei gedeeltelijk is rechtgezet is er nog geen sprake van een volledig vrije markt.

4.1.2 Plattelandontwikkeling

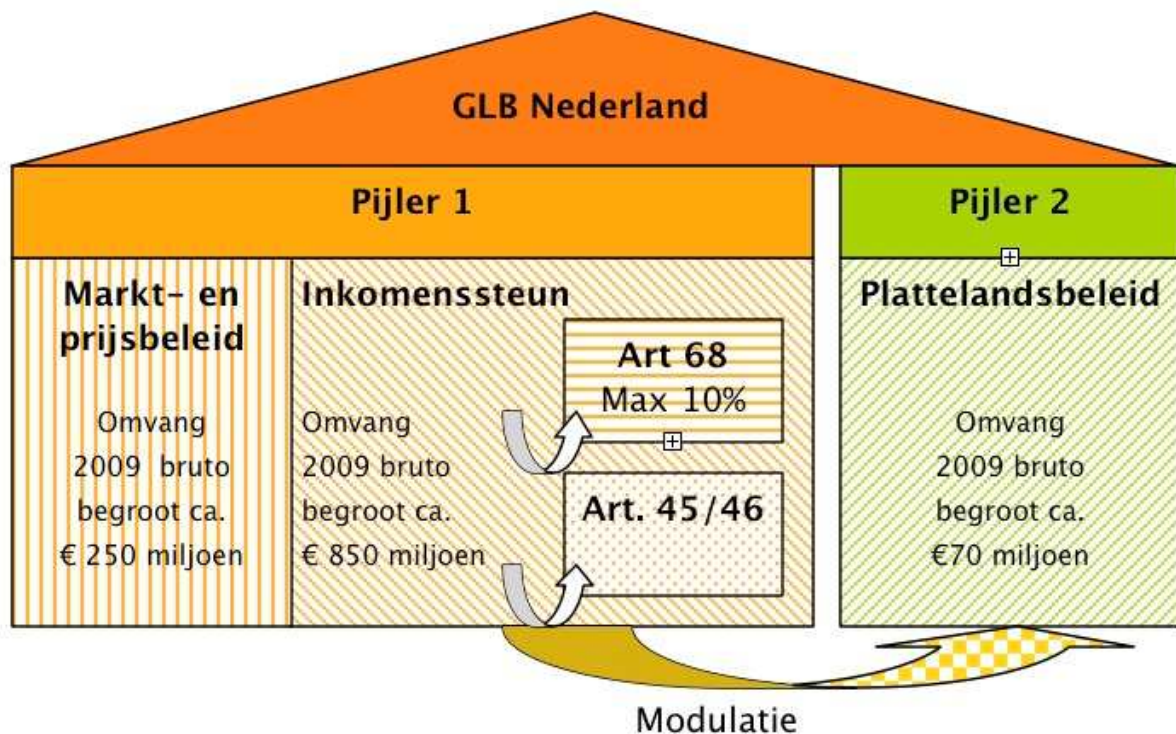
Het platteland in Europa is sterk aan het veranderen. Er is de laatste jaren dan ook meer en meer aandacht gekomen voor de toekomst van het platteland. Plattelandontwikkeling is één van de pijlers van het GLB. Deze verandering komt voornamelijk door de afname van het aantal agrarische bedrijven. Tegenwoordig zien steeds meer boeren weinig economisch perspectief en besluiten in groten getale om te stoppen met boeren. Daarnaast is het ook steeds lastiger om een opvolger te vinden voor familiebedrijven. Jonge generaties trekken naar de stad. Dit probleem doet zich in heel Europa voor en ook (in mindere mate) in Nederland. Dit wordt als probleem gezien omdat de leefbaarheid op het platteland achteruit gaat. Het 'buitengebied' en haar leefbaarheid heeft de EU dan ook tot belangrijk doel gemaakt. Het beleid concentreert zich op drie punten: tegengaan van ontvolking, behoud van de natuur en cultuurlandschappen en het scheppen van nieuwe vormen van werkgelegenheid (van den Bos, 2011).

Elke lidstaat moet op grond van de Europese richtlijnen een nationale strategie opstellen voor het plattlandsbeleid. De lidstaten maken een nationaal dan wel regionaal plattlandsontwikkelingprogramma (POP). In Nederland wordt er €2 miljard geïnvesteerd in het platteland, waarvan €600 miljoen afkomstig is van de EU (Rijksoverheid, 2011).

4.1.3 Financiële steun vanuit de Europese Unie

Na 2003 is er sprake van ontkoppelde steun. De verleende subsidies zijn niet gekoppeld aan de productie (staat los van soort productie en omvang van de productie). Dit houdt in dat agrarische ondernemers steun ontvangen op basis van wat men in het verleden (een afgebakende periode) heeft geproduceerd. Overigens kan dit op nationale schaal op verschillende manieren worden geïmplementeerd. Naar verwachting zullen de verschillen tussen landen in de nabije toekomst tot het verleden gaan behoren. De basis waarop men hulp/ subsidies kan aanvragen zal meer per regio verdeeld gaan worden in plaats van op basis van de historische situatie en zo worden grote verschillen tussen lidstaten binnen de EU verkleind. Nu al bestaan er verschillen op basis waarvan men financiële steun ontvangt. In Nederland ontvangt tweederde van de boeren subsidies (Deelen, 2011).

Figuur 4.1.3: Gemeenschappelijk landbouwbeleid Nederland

Bron: Ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie, 2010

Het GLB is ingedeeld in twee pijlers (figuur 4.1.3). Het geld dat gegeven wordt per hectare valt onder pijler één en is bestemd voor directe betalingen en marktondersteuning. Maatregelen uit de eerste pijler worden geheel gefinancierd uit de EU-begroting. Dit kan jaarlijks worden aangevraagd door de individuele boeren. In de nieuwe lidstaten, zoals Bulgarije en Roemenië (toegetreten in 2007), is de *Single Area Payment scheme* de belangrijkste bron voor

directe steun (Bulgarian Ministry of Agriculture and Food, 2009). De *Single Area Payment Scheme* valt dus onder pijler één en bestaat uit financiële steun per hectare door middel van direct betalingen vanuit de EU, welke aangevuld wordt met nationale directe steun. De tweede pijler is meer gericht op behoud van natuur en rurale ontwikkeling en slaat op het plattelandsbeleid. Hoewel uit pijler één geen medefinanciering uit het nationale budget vereist is, is dat voor pijler twee wel het geval. Daarnaast is er niet alleen een nationale toevoeging vereist, maar moet de boer ook vaak zelf een bijdrage leveren. Als de boer zelf geen financiële middelen ter beschikking heeft kan er ook geen subsidie worden gegeven (Deelen, 2011). Langzaam aan wordt de agrarische sector in Centraal- en Oost-Europa vooruit geholpen door Europese financieringen, maar het lijkt of er gering gebruik gemaakt wordt van de middelen die beschikbaar zijn.

4.1.4 *Gemeenschappelijk landbouwbeleid toegepast*

Voor bedrijven actief in de agrarische sector speelt het GLB gevoerd door de Europese Unie een rol in de bedrijfsvoering. Zo wordt er op Europees niveau bepaald wat men wel en niet mag doen op gebied van productie, kwaliteit en kwantiteit. Dit Europese niveau wordt aangevuld met nationale regelgeving. Voor de Nederlandse agrariërs is de Europese dan wel de Nederlandse regelgeving van belang. Zijn er bijvoorbeeld obstakels in het beleid die het onaantrekkelijk maken voor Nederlandse agrariërs om in Nederland te blijven en kunnen ze in andere landen te maken hebben met regels die beter aansluiten bij wat men wil? Of te wel het nationale landbouwbeleid in Nederland zou een pushfactor kunnen zijn voor Nederlandse agrariërs om te vertrekken. Anderzijds kan nationaal beleid in andere EU landen een pullfactor zijn en Nederlandse agrariërs aantrekken.

De uitbreiding van de EU, maakt het afzetgebied groter. De toetredende landen van Centraal- en Oost-Europa in 2004 en 2007 zijn van belang geweest voor het landbouwbeleid en de ontwikkelingen in de Nederlandse agrarische sector. Zij zijn enerzijds concurrerend en anderzijds kunnen zij fungeren als afzetgebied (Klijn, 2008). Dat de landen van Centraal- en Oost-Europa concurrent zouden kunnen zijn is echter meer theoretisch en is niet de werkelijkheid in de praktijk. Door toetreding kunnen de landen van in Centraal- en Oost-Europa ook een beroep doen op het EU-landbouwbudget.

Nederland is een wereldspeler op het gebied van kennis en innovatie van landbouw. Vanuit Nederland wordt echter geen stimulerend beleid gevoerd om agrariërs naar het buitenland te laten vertrekken (wel op het gebied van investeren, maar niet voor primaire productie). Er heerst enigszins een tegenstrijdigheid in het Nederlandse beleid, omdat er enerzijds ingezet wordt op duurzaamheid, maar Nederland wel de op één na grootste exporteur is. Herman van Wissen, landbouwraad van de Nederlandse ambassade in Boekarest, vindt dan ook dat Nederland de EU als productiegebied moet gaan zien en migratie van Nederlanders naar andere landen in Europa meer moet faciliteren om productie buiten Nederland te laten plaatsvinden. Hij merkt op dat juist voor de agrarische sector het zeer van belang is om een faciliterend beleid te hebben omdat boeren zich vaak in afgelegen gebieden bevinden, waar minder gemakkelijk gebruik gemaakt kan worden van de hulp van een ambassade of een kamer van koophandel. Steeds meer boeren in Nederland houden er mee op; niet omdat ze dat willen, maar omdat in Nederland de kosten zeer hoog zijn voor arbeid en landbouwgrond in vergelijking met landen in Centraal- en Oost-Europa. Buitenlandse investeringen en activiteiten kunnen de landbouwsector in deze regio laten opbloeien en zo kan er een win-winsituatie ontstaan als het proces op de goede manier gefaciliteerd wordt. De EU als productiegebied zien en op zoek gaan naar de competitieve voordelen voor productie kan een andere invalshoek zijn voor de toekomst van het GLB. Nederlandse boeren investeren steeds meer in het buitenland en in het belang van de totale agrocluster zou het ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie de EU meer en meer als productiegebied moeten gaan zien en niet alleen als een interne markt. Om het haalbaar te maken voor individuele boeren om te gaan produceren in

gebieden met comparatieve voordelen is het nodig om een meer faciliterend beleid te voeren en daar sturing aan te geven. Zo kan de sterke positie van Nederland in de agrarische sector behouden blijven, voedselzekerheid blijvend worden gegarandeerd en risico's worden gespreid, is de conclusie die Herman van Wissen (2011) trekt. Dit is een interessante benadering en zou ook de migratiestroom vanuit Nederland naar Centraal- en Oost Europa meer op gang kunnen laten komen. Anderzijds is het maar de vraag of Nederlandse boeren ondernemers wel mogelijkheden zien in de genoemde regio? Hoewel het GLB en het gevoerde Nederlandse beleid daarin een essentiële rol kan spelen, blijft de keus tot migratie een zeer individuele en persoonlijke keus. De keuze is dan ook afhankelijk van veel meerdere factoren dan alleen de huidige situatie van de Nederlandse landbouwsector en het GLB. Hoe mensen denken over andere gebieden en welke beelden men daarbij heeft spelen ook een zeer belangrijke rol bij het keuze proces voor migratie. Maar voordat er verder ingegaan wordt op beeldvorming, is er eerst aandacht voor de ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw.

4.2 Ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw

Nederland heeft altijd vooral een exportgerichte landbouw gehad. Er was geen bescherming van de eigen markt, maar door middel van voorlichting, onderwijs en onderzoek heeft Nederland zich kunnen ontwikkelen tot een land met veel kennis op het gebied van landbouw. De Nederlandse agrarische sector is onder te verdelen in akkerbouw, tuinbouw, veehouderij en visserij. Niet alleen de productie van groenten, fruit of vlees zijn onderdeel van de agrarische sector, want ook bedrijven die machines, zaaizaad of kunstmest produceren vallen onder de agrarische sector. Akkerbouw en tuinbouw zijn van groot belang voor de Nederlandse agrarische sector. Aandacht voor productie verhoging aan de hand van kennis is tot op de dag van vandaag de kracht van Nederland (Silvis & Bont, 2009).

4.2.1 Historische achtergrond

Na de Tweede Wereldoorlog hebben er vele veranderingen plaatsgevonden in de Nederlandse landbouw. Hoewel Nederland zich eerder voornamelijk bezighield met melkveehouderij en akkerbouw werden tuinbouw en veehouderij steeds belangrijker na de Tweede Wereldoorlog. Ook het aantal landbouwbedrijven daalde aanzienlijk. In 1950 waren er nog 400.000 landbouwbedrijven, waarvan er in 2005 nog maar iets meer dan 80.000 van over waren. Het gebied van de landbouwgrond dat bewerkt werd nam echter in veel kleine mate af omdat er sprake was (en is) van schaalvergroting in de landbouwsector (hierover later meer in 4.2.3). Daarnaast was er een sterke daling van het aandeel van de landbouw in de totale Nederlandse economie. Het aandeel in het bruto binnenlandsproduct in 1950 was 15 procent, terwijl dit in 1990 gedaald is naar vier procent.

Dat de landbouw deze sterke verandering onderging heeft verschillende oorzaken. Afzet van agrarische producten is nooit echt een probleem geweest. Er golden minimumprijsgaranties voor zuivel, rundvlees, granen en suiker (grondgebonden producten) en voor de andere producten als vlees, eieren en tuinbouwproducten kwam veel vraag van de Europese markt. Deze toenemende vraag ging gepaard met de stijgende welvaart. De eerdere grensbelemmeringen die het lastiger maakte om aan deze vraag gehoor te geven waren nu opgeheven door de EU. Daarnaast was de eerder genoemde kennis ook een reden. Er werd maximaal gebruik gemaakt van nieuwe technologieën en arbeidsbesparende mogelijkheden door Nederlandse boeren. Ook in die tijd maakte Nederland gebruik van haar gunstige ligging en was de goede infrastructuur behulpzaam voor de expansie van de landbouw.

Hoewel het tot het eind van de jaren '80 relatief goed ging met de landbouw in Nederland, kwam hier een eind aan begin jaren '90. Van 1990 tot 2003 was de gemiddelde groei van het volume van de toegevoegde waarde minder dan een procent per jaar. Er kunnen drie oorzaken worden toegedicht aan deze afnemende groei (Silvis & Bont, 2009, p. 100):

- Er was een handelspolitieke en een budgettaire druk om het Europese landbouwbeleid te hervormen. Minimumprijsgaranties werden stapsgewijs verlaagd door overproductie.
- De belangrijkste markten waren in toenemende mate verzadigd.
- Er kwam steeds meer druk van de landbouw op de leefomgeving waardoor verdere groei in bijvoorbeeld de intensieve veehouderij sterk werd afgeremd.

4.2.2 Import en export

Agrarische activiteiten hebben nog steeds een belangrijke positie in Nederland. Van al de agrarische activiteiten in Nederland is de helft onderdeel van de akkerbouw en tuinbouw. Nog steeds is een substantieel deel van de agrarische productiekolom gerelateerd aan export. De netto uitvoer bedroeg in 2010 ruim 23 miljard euro en sierteelt, vee- en vleesproducten en zuivelproducten nemen het grootste gedeelte voor hun rekening. De waarde van import en export van agrarische producten is in de afgelopen jaren wel gedaald, maar dit was voornamelijk het gevolg van het dalen van de importprijzen. Het gebied waar de meeste producten naar toegaan (80 procent) zijn EU landen en dan voornamelijk Duitsland. Buiten de EU is de VS de grootste afnemer van Nederlandse agrarische producten. Andersom importeert Nederland voor een groot deel uit EU landen (60 procent) en buiten de EU is Brazilië de grootste leverancier. Voor de import en de export gaat het voornamelijk om bewerkte en verwerkte producten. Nederland is van oudsher een agrarisch handelsland en is daarom tot op de dag van vandaag nog steeds een belangrijke speler in de handel van agrarische producten (Berkhout & van Bruchem, 2010, p. 7).

4.2.3 Recente ontwikkelingen

Nederland is in vergelijking met andere landen qua oppervlakte een klein land met een hoge bevolkingsdichtheid. Er bestaat dan ook een behoorlijke druk op de ruimte en actoren hebben allemaal andere belangen bij gebruik van de ruimte. Er zijn verschillende oorzaken waardoor de druk op ruimte toeneemt en zal blijven toenemen. Een van de oorzaken is de verwachte bevolkingsgroei (in ieder geval tot 2040). Hoewel verwacht wordt dat op langere termijn de Nederlandse bevolking zal gaan dalen, zal er door de groeiende wereldbevolking de druk op ruimte blijven toenemen. Daarnaast is er een verschuiving van gebruik van ruimte waardoor er minder grond overblijft waar men enkel kan boeren (Berkhout & van Bruchem, 2010). Niet alleen komt er door bevolkingsgroei meer druk op de ruimte, maar daardoor zal er ook een groeiende vraag naar landbouwproducten komen. Het besteedbaar inkomen in landen als China en India leidt tot een forse toename van de vraag naar bijvoorbeeld granen, vlees en zuivel. Om aan deze toenemende vraag te kunnen voldoen is het belangrijk dat de binnenlandse productie van deze landen wordt benut. Daarnaast zal de bevolking van Nederland niet sterk groeien en dus ook de vraag, naar verwachting, niet sterk toenemen en levert inkomenstoename weinig stijging van consumptie per hoofd van de bevolking op. De markt van de Westerse wereld op het gebied van voedsel is verzadigd te noemen. De voor Nederlandse landbouw nabijgelegen afzetmarkten laten dan ook geen sterke groei zien. Afzet van Nederlandse producten kan alleen groeien als andere aanbieders worden verdrongen (Bont & van Bruchem, 2007).

In de periode van 2000 tot 2009 is het aantal boerderijen in Nederland met een kwart gedaald en daarbij het aantal werknemers in de sector met 22 procent afgenomen. Er blijft enkel

een kleine groep werknemers over in de plattelandsgebieden. Omdat deze groep werknemers afneemt heeft men ook minder invloed gekregen op lokale beslissingen in relatie tot gebiedsontwikkeling, hoewel zij wel nog steeds in het bezit zijn van het merendeel van de grond op het platteland. De rol van vrijetijdsbesteding en natuurbehoud wordt steeds meer benadrukt, waardoor er minder gekeken wordt naar het platteland als productiegebied voor landbouwproducten (Berkhout & van Bruchem, 2010). De kleinere groep boeren, heeft niet alleen minder invloed op het beleid en de gebiedsontwikkeling, maar heeft ook te maken met steeds strengere restricties die worden opgelegd voor een tal van zaken. Gedacht kan worden aan het gebruik van bestrijdingsmiddelen, het bouwen van stallen en het laten lopen van vee in de weide. Deze ontwikkelingen komen boeren niet altijd ten goede. Als men gewoon een agrarisch bedrijf wil runnen, moet men tegenwoordig in Nederland steeds meer rekening houden met strengere en veranderde regelgeving. Dit wordt dan ook wel eens als last gezien. Daarnaast wordt land ook steeds schaarser en krijgen bepaalde gebieden andere bestemmingen waardoor het gebruiken van land voor agrarische productie niet meer zo vanzelfsprekend is. In 2006 is het bodemgebruik verdeeld zoals in tabel 4.2.3 weergegeven.

Tabel 4.2.3 Bodemgebruik in vierkante kilometers in Nederland in 2006

Water	7814
Landbouwgrond	22858
Bos en natuur	4840
Bebouwd	3379
Semi-bebouwd	528
Verkeer	1160
Recreatie	963
Totaal land	33728
Totaal	41542
Landbouwgrond t.o.v. totaal land	67,8 procent

Bron: CBS, 2009

Van het totale Nederlands oppervlakte is een kleine 67 procent toebedeeld aan landbouwgrond en 12 procent aan bos en natuur (tabel 4.2.3). Er zijn twee vormen van natuurbehoud in Nederland namelijk het Nationale Ecologische Netwerk (NEN) en Natura 2000. De NEN houdt zich vooral bezig met het aankopen en onderhouden van natuurgebieden. Natura 2000 schept een kader van wettelijke bescherming voor Europese vogels en leefgebiedrichtlijnen. NEN is dus meer nationaal gericht en Natura 2000 op geheel Europa. Er is een afnemende belangstelling van participatie in privaat natuurbehoud. Deze afnemende belangstelling kan gekoppeld worden aan drie facetten. Allereerst, bij het proces van het tot stand komen van betalingen wordt alleen rekening gehouden met de huidige afname van inkomsten, terwijl de agrarische productie constant stijgt. Het zou bijvoorbeeld zo kunnen zijn dat natuurbehoud duurder is dan agrarische productie. Ten tweede, ondersteunend beleid verandert soms tijdens een contract periode, waardoor bestaande pakketten minder aantrekkelijk worden. Een goed voorbeeld hiervan is de verschuiving van vrijwillig en gesubsidieerd natuurbehoud naar verplichte *cross compliance* (het ontvangen van de volledige bedrijfstoelag is afhankelijk gesteld van het voldoen aan maatschappelijke randvoorwaarden). Ten derde zijn er minder lichte pakketten voor agrarisch natuurbehoud, omdat deze als minder effectief worden gezien, maar daartegenover staat dat zwaardere pakketten minder interessant zijn voor boeren. Er is dus geen overeenstemming tussen vraag en aanbod op dit gebied (Berkhout & van Bruchem, 2010). Ook dit zou een reden voor boeren kunnen zijn om elders (buiten Nederland) te gaan zoeken naar mogelijkheden om een agrarisch bedrijf te runnen.

4.2.4 Structuur van de agrarische sector

Er is een daling in het aantal agrarische bedrijven in Nederland (tabel 4.2.4). De daling in aantal bedrijven in de tuinbouw (kassen) is nog steeds sterk. Dit komt vooral door de sterke concurrentie in de tuinbouwmarkt, de herstructurering van de sector en de slechte bedrijfsresultaten van de afgelopen jaren.

Tabel 4.2.4: Ontwikkeling van aantal bedrijven, aantal werknemers en gebied van landbouwgrond van 1990-2009

	1990	2001	2005	2008	2009	Procentuele verandering van 1990 tot 2009
Aantal akker- en tuinbouw bedrijven (x 1.000)	124,9	97,5	81,3	75,2	73,0	- 41,6
Aantal werknemers (x 1.000)	288,3	280,9	235,7	227,0	218,0	- 24,4
Gebied van landbouwgrond (x 1.000 ha)	2005,6	1955,5	1922,5	1929,3	1917,5	- 4,3

Bron: Bewerkt uit Berkhout & van Bruchem, 2010, p 18

De werkgelegenheid in de agrarische sector is net als het aantal ondernemingen ook gedaald. Sinds 1992 is het aantal banen met meer dan 24 procent afgenomen. De daling van het aantal banen gaat ten koste van de banen die beschikbaar zijn voor familieleden. Er zijn steeds minder familieleden in vaste dienst terwijl het aantal werknemers met een permanent contract gestegen is met tien procent (5000 mensen) in de periode van 1992-2008. Daarnaast is er steeds meer vraag naar tijdelijke werknemers zoals studenten, huisvrouwen en arbeiders uit Centraal- en Oost-Europa.

Mede door de economische crisis hebben vele agrarische bedrijven hun inkomsten zien dalen en zelfs zover dat men verlies ging draaien. Naast de economische crisis hebben ook diverse dierenziekten als BSE en Q-koorts hun weerslag gehad op inkomsten van agrarische bedrijven. De tuinbouw heeft met name een klap gekregen vanwege de crisis. Desondanks is gedwongen faillissement een marginaal verschijnsel in zowel de akkerbouw als tuinbouw. Sinds 2000 zijn er 500 faillissementen geweest, wat twee procent bedraagt van de totale afname in het aantal bedrijven. In het tweede deel van 2009 waren het er 100 (het dubbele van 2008). Hoewel de tuinbouw erg onder druk kwam te staan tijdens de crisis zijn er maar een beperkt aantal bedrijven beëindigd in de vorm van een faillissement. De crisis heeft er wel ook voor gezorgd dat er minder investeringen zijn geweest binnen de sector. Men heeft moeite gehad om bedrijven draaiende te houden. Hierdoor hebben er relatief ook minder overnames plaatsgevonden en was het lastig om, waar men dat wilde, het bedrijf te verkopen.

Het aantal ondernemingen in de biologische sector is langzaam aan het groeien. Het aantal is gestegen naar 1.413. Op dit moment vindt er op ongeveer 52.000 hectare biologische productie plaats. Dit beslaat 2,7 procent van de totale landbouwgrond in Nederland. Het aandeel in Nederland is met 2,7 procent wel lager dan het Europese gemiddelde wat op dit moment meer dan vier procent bedraagt (Berkhout & van Bruchem, 2010, pp. 18-20).

4.2.5 Gebruik van landbouwgrond

Zoals uit tabel 4.2.4 blijkt is het totale gebied van landbouwgrond in de afgelopen jaren met 4,3 procent afgenomen. Het merendeel van de totale landbouwgrond (1,9 miljoen hectare) wordt nu gebruikt als grasland (53 procent), 13 procent voor snijmaïs, 30 procent voor akkerbouw, 5 procent voor tuinbouw en 0,5 procent voor kassen.

In de periode van 2001-2004 was er een daling in de grondprijs waar te nemen, deze is nu echter weer aan het stijgen. In 2006 was de prijs per hectare 29.500 euro terwijl deze nu gestegen is naar 47.000 euro per hectare. De stijging in de prijs tussen 2006 en 2009 werd voornamelijk veroorzaakt door de goede bedrijfsresultaten in de grondgebonden landbouw.¹ Toch kan er niet per definitie een link gelegd worden tussen bedrijfsresultaten en stijgende grondprijzen. De netto toegevoegde waarde per hectare van akkerbouw en melkveehouderij is namelijk op hetzelfde niveau gebleven de afgelopen 35 jaar, terwijl de grondprijzen zijn gestegen in deze periode. Deze uiteenlopende ontwikkeling heeft te maken met de uitbreiding van het bedrijfsoppervlakte (aantal hectare) (Berkhout & van Bruchem, 2010, p. 20).

4.2.6 Toekomstige structuur van de agrarische sector in Nederland

Verwacht wordt dat de ingezette schaalvergroting zich zal voortzetten (zie tabel 4.2.6). In 2020 zal het totaal aantal land- en tuinbouw bedrijven onder 50.000 zakken (ruim 30 procent minder dan in 2009). Overigens zal niet iedere ondernemer voor schaalvergroting kiezen omdat de marges ook onder druk staan in deze sectoren. Gedacht kan worden aan diversificatie in multifunctionele landbouw, specialiseren in bijvoorbeeld niches of aanvullend inkomen genereren via ander werk. Deze veranderingen leiden tot heterogeniteit in de ondernemingstructuur. Er zullen andere vormen van financieren moeten komen, ondernemers moeten andere vaardigheden krijgen en de vorm van arbeid en legale ondernemingstructuren zullen veranderen. Om deze strategieën te implementeren zijn er nieuwe vormen van samenwerking nodig. Hoogstwaarschijnlijk zal ondanks deze veranderingen nog steeds de meerderheid uit familiebedrijven bestaan, maar dan met een ander karakter. Schaalvergroting en specialisatie maken het mogelijk om beter en meer te gaan samenwerken als agrarische ondernemingen. Voor grote ondernemingen wordt het belangrijker om er zeker van te zijn de bronnen te hebben om risico's te dekken en het zal steeds lastiger worden om via traditionele wegen een opvolger te vinden voor de onderneming. Dit geldt echter in nog sterkere mate voor grote ondernemingen met ingewikkelde structuren en samenwerkingsvormen. De veranderingen in de structuur van de landbouw, maar ook in die van bedrijfsvoering zouden wellicht een reden kunnen zijn voor Nederlandse boeren om naar het buitenland te trekken. Als men nog op traditionele wijze wil produceren en zich niet mee wil gaan in de schaalvergroting, zou het emigreren naar een ander land een oplossing kunnen zijn.

¹ Een agrarisch bedrijf waarvan de productie geheel of in overwegende mate afhankelijk is van het voortbrengend vermogen van onbebouwde grond in de directe omgeving van het bedrijf. Grondgebonden landbouw betreft de grondgebonden veehouderij, akkerbouw en vollegrondstuinbouw. De fruit- en sierteelt en de boomkwekerij kunnen deels ook worden aangeduid als grondgebonden landbouw. Echter, vanwege de specifieke wijze van teelt en impact op de omgeving, wordt deze productietak apart onderscheiden.

Tabel 4.2.6: Schaalvergroting in de Nederlandse landbouw: aantal bedrijven en gemiddelde bedrijfsoppervlakte van 1960 tot 2006

	Aantal landbouwbedrijven (x1.000) ^a	Gemiddelde agrarische bedrijfsoppervlakte (in ha)
1960	301	7,7
1970	185	11,6
1980	145	13,9
1990	125	16,4
2000	97	20,0
2006	80	24,2

a: Bedrijven die landbouwproducten voor de markt voortbrengen, met hoofdvestiging in Nederland

Bron: *Ruimtelijk planbureau, 2008*

Hoewel er steeds gesproken wordt over landbouw in Nederland kan de term landbouw op een heleboel verschillende manieren worden opgevat en vraagt daarom om een duidelijke afbakening. De betekenis van landbouw kan namelijk variëren van de complete agro (voedsel) sector tot de primaire landbouw, waarbinnen de grondgebonden landbouw valt. Het gehele cluster omvat de primaire landbouw met daarnaast de verwerkende industrie, diensten en toelevering. Export en import spelen hierin een aanzienlijke rol, waardoor ook nog eens moeilijk te bepalen is wat precies onder de Nederlandse landbouw valt. Verder zijn er verschillende benaderingswijzen van de landbouw. Zo kan er gekeken worden in termen van aantal bedrijven, werkgelegenheid en inkomen of aandeel in de gehele economie. Daarnaast is een benadering om te kijken naar de omvang van het areaal in gebruik bij boeren (aantal hectares in gebruik). Bij deze laatste benadering is het van belang om verschuivingen in het areaal te onderscheiden van het verloop in aantal bedrijven. Substantieel in Nederland (decennia lang) zijn de afname van aantal bedrijven en werkgelegenheid. Boeren in Nederland zijn niet alleen in het bezit van areaal (landbouwgrond) maar beschikken ook over zogeheten cultuurland waarvan de afname relatief klein is (Klijn, 2008).

Daarnaast zijn er nog traditionele ideeën van wat een boerenonderneming zou zijn, terwijl daar tegenwoordig een heleboel verschillende vormen van zijn ontstaan. Poppe en van der Veen (2004) suggereren dan ook dat de term boerderij toe is aan een nieuwe omschrijving, hoewel zij ook aangeven dat dit zeer lastig te definiëren is. Dit omdat de manier waarop boerderijen tegenwoordig georganiseerd zijn zeer uiteenloopt. In het Nederlandse model passen de meeste melkveehouderijen nog steeds in het traditionele plaatje van het familiebedrijf, maar in de productie van plantaardige gewassen zijn er verschillende bedrijven die land huren (zowel binnen en buiten het seizoen) om zich te kunnen specialiseren en efficiënter te kunnen zijn. Verschillende bedrijven hebben tegenwoordig twee of drie ondernemers, gedacht kan worden aan vader-zoon constructies, waarbij twee en soms zelfs meer huishoudens betrokken zijn. Dit gebeurt vanwege fiscale voordelen of andere wettelijke redenen. Zo zijn de eerder bestaande ondernemingen nu steeds vaker opgesplitst in twee of drie ondernemingen. Daarnaast zijn boeren ondernemers en hun echtgenoten steeds meer geïntegreerd in de regionale arbeidsmarkt om op die manier ook inkomsten te generen buiten de boerenonderneming om. Of te wel de moderne boerenondernemingen zijn tegenwoordig niet alleen meer ingewikkeld qua organisatiestructuur maar ook meer dynamisch dan gedacht wordt.

Zo zijn er dus drie ontwikkelingen te onderscheiden in de Nederlandse landbouw. Namelijk er vindt schaalvergroting plaats, steeds meer agrarische ondernemers of boeren sluiten hun bedrijf, maar daarnaast is er wel een verbreding binnen de primaire agrarische sector. Er zijn steeds minder agrarische bedrijven, maar de gemiddelde oppervlakte per bedrijf stijgt wel. Deze schaalvergroting gaat samen met het beëindigen van andere bedrijven. Omdat steeds meer agrarische bedrijven ook inkomen genereren uit andere inkomsten en zo ook nieuwe producten en diensten ontwikkelen wordt er ook wel gesproken van verbreding binnen de agrarische sector. Al deze ontwikkelingen in de Nederlandse agrarische sector gaan gepaard met het feit dat Nederlanders in het buitenland proberen om een agrarische onderneming op te starten. Schaalvergroting, stijgende grondprijzen en steeds sterke regelgeving op het gebied van ruimtegebruik en milieu, maken het voor de huidige boer er niet makkelijker op om te ondernemen zoals hij of zij dat wil. Daarnaast is het voor startende boeren (tweede opvolgers) financieel haast onmogelijk om een onderneming te beginnen in Nederland terwijl daar in het buitenland met minder kapitaal wel mogelijkheden voor zijn. Waar deze mogelijkheden liggen en hoe Nederlandse boeren daar gebruik van maken is de vraag? Dit onderzoek probeert daar een antwoord op te vinden. De overweging om Nederland te verlaten en ergens anders een bestaan op te bouwen is geen makkelijke keus. Mensen hebben bepaalde voorstellingen en verwachtingen bij migreren naar een ander land. Interessant is om nader te bekijken welke rol beeldvorming speelt in welke keus mensen maken. Voorafgaand aan de besluitvorming heeft men vaak al een beeld van bepaalde landen en gaat zich er daarom juist wel of juist niet in verdiepen. Hoe de landbouw in Centraal- en Oost-Europa en Bulgarije zich heeft ontwikkeld, wordt in het volgende hoofdstuk behandeld.

Hoofdstuk 5: Landbouwsector in Centraal- en Oost-Europa: een overzicht

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat er schaalvergroting plaatsvindt in de Nederlandse landbouw en dat deze marktgericht is. In Centraal- en Oost-Europa was de landbouw tijdens het communisme zeer grootschalig georganiseerd en is er nu eerder sprake van schaalverkleining. Hoewel in sommige landen in Centraal- en Oost-Europa de landbouwstructuur en de productiviteit steeds meer te vergelijken zijn met die van West-Europa, kan er nog veel worden verbeterd. Het zal duidelijk worden dat hoewel er vaak een eenzijdig beeld is van de landbouwsector in Centraal- en Oost-Europa er veel diversiteit is en er grote verschillen bestaan tussen landen. Deze verschillen zijn belangrijk om nader te bekijken omdat dit van invloed kan zijn op de mogelijkheden voor Nederlanders om er naar toe te trekken, of waarom men er al dan niet naar toegetrokken is. Daarna wordt ingezoomd op de ontwikkelingen die de Bulgaarse sector heeft doorgemaakt.

5.1 Diversiteit van de landbouw in Centraal en Oost-Europa

Voor de regio Centraal- en Oost-Europa zijn twee perioden te onderscheiden die invloed hebben gehad op de structuur van de landbouw in de regio. Allereerst de periode na de Tweede Wereldoorlog: het communistische tijdperk van ongeveer 1945 tot 1989. Dit is de periode van collectivisatie van de landbouw. De tweede periode heeft betrekking op het toetreden tot de EU. In 2004 werden tien landen van Centraal- en Oost-Europa lid van de EU en in 2007 voegden Bulgarije en Roemenië zich ook bij de Unie. Ter voorbereiding van lidmaatschap moest de landbouw zich aanpassen aan Europees beleid, waardoor er vele veranderingen hebben plaatsgevonden in de landbouw. Hoe beide perioden hebben geleid tot de huidige structuur van de landbouw in Centraal- en Oost-Europa staat centraal in deze paragraaf.

5.1.1 Landbouw van 1945 tot 1989: collectivisatie

Ten tijde van het communisme was de landbouw vrijwel overal gecollectiveerd en daarmee ook grootschalig ingericht. Met grootschaligheid wordt bedoeld dat de meeste landbouwgrond bewerkt werd door grote landbouwbedrijven en zij zorg droegen voor het grootste gedeelte van de productie. Het was moeilijk om als individuele boer een goede positie te behouden in de sector en het was dan ook gebruikelijk om op te gaan in een van de grote coöperaties. Niet omdat de individuele boer hiervoor koos, maar omdat hij hiertoe gedwongen werd door de staat. Uitzondering hierop waren delen van Polen en Joegoslavië waar het individuele boeren is gelukt om voort te blijven bestaan. De grootschalige landbouw tijdens het communisme ging gepaard met lage productiviteit. Werknemers hadden gespecialiseerde taken bij de landbouwcoöperaties en hadden weinig binding met het bedrijf. Bij de werknemers was dan ook weinig verantwoordelijkheidsgevoel voor verbeteren en verhogen van productie. Doordat men zich bijvoorbeeld bij het inzaaien moest houden aan de planning van het vijfjarenplan werd er geen rekening gehouden met seizoenen, ook werd er weinig tot geen rekening gehouden met de bodemvruchtbaarheid. Onvoldoende rekening houden met deze beide aspecten had als gevolg dat de productiviteit laag was (Paul & de Pater, 2010 pp. 50 en 117). Na de omwenteling is in de gecollectiveerde grootschalige landbouw verandering gekomen. De eerste jaren na de omwenteling is er vooral een achteruitgang van de landbouwsector geweest.

5.1.2 Landbouw na 1989: privatisering

Na de val van het communistische regime in 1989 komt de landbouw in Centraal- en Oost-Europa in een proces van decollectivisatie. Na 1989 verandert er veel op het gebied van werkgelegenheid, grondgebruik en het aandeel van de landbouw in de gehele economie. Zoals uit tabel 5.1.2 blijkt, zijn verschillen in bijdrage van de landbouw in het bruto binnenlandsproduct (BBP) groot. Behalve in Roemenië is verder in alle andere landen een sterke daling geweest in de periode van 1989 tot 1993. Voor alle landen geldt dat de landbouwsector niet meer hetzelfde aandeel in BBP heeft als tijdens het communisme en deze overal is gedaald. Voor het percentage beroepsbevolking dat werkzaam is in de landbouwsector geldt niet dat deze in alle betreffende landen gedaald is (hierover later meer).

Tabel 5.1.2: Kerngetallen van de landbouw: vergelijking 1989 en 2007/2008 en productiedaling tussen 1989 en 1993

	Beroepsbevolking werkzaam in de landbouw, 1989 (%)	Beroepsbevolking werkzaam in de landbouw, 2008 (%)	Aandeel in de landbouw BBP, 1989	Aandeel in de landbouw BBP, 2007	Achteruitgang van de landbouw tussen 1989 en 1993 (% in waarde)
Bulgarije	18,1	19,3	11,0	8,9	-34,0
Estland	12,9	3,9	17,5	3,4	-43,6
Hongarije	17,9	4,5	15,5	3,1	-34,5
Letland	16,0	7,9	20,2	3,7	-36,7
Litouwen	17,6	7,9	26,5	5,5	-38,9
Polen	26,4	14,7	11,8	4,8	-13,4
Roemenië	28,2	30,6	14,2	10,1	-0,9
Slovenië	11,8	8,6	Onbekend	2,3	-14,6
Slowakije	12,2	3,6	6,6	3,8	-28,4
Tsjechië	9,4	3,4	6,3	2,8	-21,8

Bron: Paul en de Pater, 2010, p.118

De transitie waar de landen van Centraal- en Oost-Europa na de omwenteling in kwamen heeft veel teweeg gebracht voor de landbouwsector. De transitieperiode werd voornamelijk gezien als aanpassingsproces aan de markeconomie omdat deze tijdens het communisme gepland was door de staat. Het westen van Europa kent geen achtergrond met een geplande economie. De transitie van de meeste Centraal- en Oost-Europese landen op het gebied van landbouw was dan ook totaal anders dan zoals de westerse landbouw zich heeft ontwikkeld. Dit overgangsproces van een geplande economie naar een marktgerichte economie heeft voor elk land tot een andere uitkomst geleid. Deze verschillende uitkomsten hebben te maken met politieke keuzes die zijn gemaakt. Een van de vragen waar de diverse regeringen voor stonden was hoe om te gaan met de landbouw na het communisme. Moest de grootschaligheid van het communisme behouden worden of juist niet? Een ander aspect was hoe om te gaan met eigendomsrechten en het teruggeven van landbouwgrond? In de tijd van het communisme is veel landbouwgrond staats eigendom geworden, maar nu kon deze worden terug gegeven aan de voormalige eigenaren. In de meeste landen is dan ook voor restitutie van landbouwgrond gekozen. Alleen wie de voormalige eigenaren waren was (en is tot op de dag van vandaag) lastig te achterhalen. Hoewel restitutie op het eerste gezicht rechtvaardig lijkt, zat er voor de toenmalige regeringen ook een ander aspect aan om hier voor te kiezen. Door middel van restitutie hoopten de regeringen politieke steun van de rurale bevolking te winnen. Juist omdat in landen in Centraal- en Oost-Europa (vooral in Roemenië en Polen) de rurale bevolking een groot aandeel was van de totale bevolking, was het belangrijk om deze groep op politiek gebied achter je te hebben staan (Paul & de Pater, 2010, p. 120).

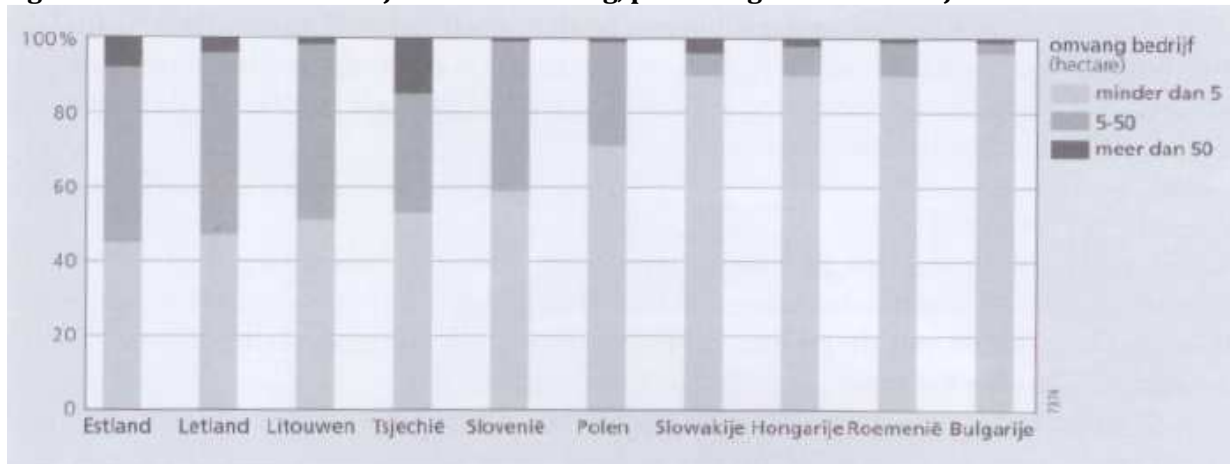
Restitutie van de landbouwgrond heeft geleid tot versnippering van de landbouwgrond en er ontstond een grote groep van landeigenaren die al redelijk op leeftijd waren. Men was vaak in het bezit van meerdere kleine stukjes grond die niet aaneengesloten waren. Dit kwam omdat tijdens het communisme sprake was van het virtueel overerven van stukken grond van familieleden. In bepaalde delen van Roemenië en Hongarije is niet gekozen voor restitutie, maar kregen werknemers van voormalige collectieve- dan wel staatsbedrijven allemaal een deel van de landbouwgrond (Mathijs, 2002, p. 4). Dit alles leidde tot een enorme toename van grondbezitters. Miljoenen eigenaren kregen allemaal stukjes landbouwgrond terug, terwijl men soms helemaal geen agrarische achtergrond had. Velen hebben er echter wel voor gekozen om op hun landbouwgrond voedsel te gaan verbouwen. Zoals eerder genoemd is er een grote groep van kleine boeren die produceerden voor zelfvoorziening. Dit kwam voornamelijk omdat de grond zo versnipperd is en het daarom lastig is om veel en efficiënt te kunnen produceren. Men heeft een aantal kippen, één koe en als er toch wat overblijft van de oogst verkoopt men dat langs de weg of op de markt in het dorp. Omdat veel jonge mensen in de loop der jaren naar de steden waren verhuisd was de bevolking op het platteland relatief oud. Hoewel veel mensen naar de steden waren getrokken kwam er een stroom van remigratie naar het platteland op het moment dat er in steden geen werk meer te vinden was. Dit leidde echter weer tot werkloosheid op het platteland. Het idee om terug te keren naar ouders om zo te kunnen overleven betekende namelijk niet dat er werk te vinden was in de rurale gebieden. Dat het aandeel van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw in 2008 (tabel 5.1.2) niet overal is gedaald komt dus gedeeltelijk door de remigratie naar het platteland (Paul & de Pater, 2010, p. 121). In landen waar het aandeel wel sterk is gedaald komt dit voornamelijk omdat andere economische sectoren een sterke groei hebben doorgemaakt en de landbouw daarbij is achtergebleven.

5.1.3 Huidige situatie: duale landbouwstructuur

Een deel van de mensen die stukken land terugkregen wilde niet op hun eigen land gaan werken en koos er voor om het land te verpachten. Dit gebeurt ook vandaag de dag nog. De stukken land worden aan een andere boer of één van de grootschalige bedrijven verpacht en bewerkt. Deze grootschalige bedrijven hebben diverse rechtsvormen. Zo zijn er grote coöperaties met meerdere eigenaren, joint ventures, maar ook BV's met een eigenaar. Als er gesproken wordt over grootschalige bedrijven zijn deze echter niet zo groot als de voormalige staatsbedrijven (tijdens het communisme) waren. Deze staatbedrijven hadden een gemiddelde grootte van vijfduizend hectare, terwijl nu een grootschalig bedrijf een gemiddelde van een paar honderd hectare heeft (Paul & de Pater, 2010, pp. 120-122). In hoofdstuk vier is duidelijk geworden dat in Nederland een landbouwbedrijf gemiddeld 24 hectare heeft en dat het moeilijk is om uit te breiden. In Centraal- en Oost-Europa heeft een landbouwbedrijf dus gemiddeld een paar honderd hectare tot zijn beschikking. Dit is vele male groter dan in Nederland.

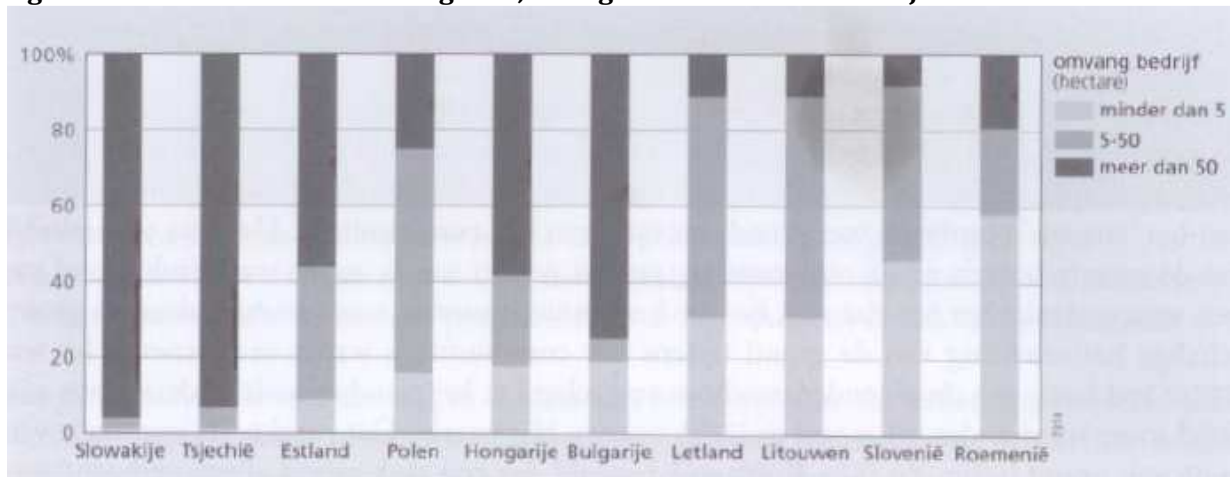
Dat er grote verschillen zijn tussen landen komt naar voren als er gekeken wordt naar de omvang van bedrijven en deze aantallen afgezet worden tegen het aantal bedrijven en het aantal hectare dat men bewerkt (figuur 5.1.3 en 5.1.4).

Figuur 5.1.3: Landbouwbedrijven naar omvang, percentage aantal bedrijven in 2009

Bron: Paul en de Pater, 2010, p.119

Figuur 5.1.4: Bewerkte landbouwgrond, naar grootteklasse van bedrijven in 2009

Bron: Paul en de Pater, 2010, p.119

Aan de hand van beide figuren wordt duidelijk dat er een duale landbouwstructuur is in Centraal- en Oost-Europa. Enerzijds zijn er veel kleine boeren (met minder dan vijf hectare) die zelfvoorzienend zijn en dus produceren voor eigen gebruik, maar aan de andere kant bestaat er een grootschalige landbouw die voor de markt produceert en overwegend de meeste grond bewerkt. In alle landen is er een klein aantal bedrijven met meer dan 50 hectare grond, maar dit kleine aantal bedrijven bewerkt wel het grootste gedeelte van de landbouwgrond. Landbouwbedrijven die meer dan 50 hectare bewerken kunnen onderling erg verschillen qua aantal hectare dat men verbouwt. Er zijn landbouwbedrijven die 50 hectare verbouwen, maar er zijn er ook die meer dan 1000 hectare verbouwen. Middelgrote bedrijven, in dit geval gedefinieerd als bedrijven met een aantal hectare tussen de vijf en 50, zijn er weinig. In Bulgarije, Hongarije, Roemenië en Slowakije heeft meer dan 80 procent van de landbouwbedrijven minder dan vijf hectare. Voor Estland, Letland, Litouwen, Polen, Slovenië en Tsjechië geldt dat er in 2009 ongeveer 20 procent van de landbouwbedrijven tussen de vijf en 50 hectare hebben. De meeste landbouwgrond (meer dan 50 procent) wordt bewerkt door de bedrijven met een omvang van meer dan 50 hectare, in Bulgarije, Hongarije, Slowakije en Tsjechië. Deze duale structuur is voor elk land anders tot stand gekomen, maar is wel kenmerkend voor de meeste landen in Centraal- en Oost-Europa.

Het is dus niet mogelijk om één beeld te schetsen van de ontwikkelingen van de landbouw in Centraal- en Oost-Europa omdat elk land en zelfs binnen landen grote verschillen bestaan van de landbouwstructuur. De voornaamste reden hiervoor zijn de verschillende strategieën die de afzonderlijke regeringen hebben gekozen om van een geplande economie over te gaan naar een markteconomie en het privatiseringsproces dat daarbij ingang is gezet. De keuzes die de regeringen hebben gemaakt, hoe om te gaan met de beschikbare landbouwgrond heeft ook tot verschillende ontwikkelingen van de landbouw gezorgd. Een ander belangrijk aspect dat tot diversiteit van landen heeft geleid is de nationale landbouwpolitiek. In het vorige hoofdstuk is al behandeld welke rol het GLB speelt in de Nederlandse landbouwpolitiek, maar sinds 2004 en 2007 is er ook een groot aantal Centraal en Oost-Europese landen toegetreden tot de Europese Unie. Dit heeft gevolgen gehad voor de landbouw in de betreffende landen. Hoe toetreding tot de EU in de praktijk heeft uitgewerkt en welke gevolgen dit heeft gehad voor de landbouw wordt hier nog kort aan de orde gebracht.

Er werd verwacht dat toetreding tot de EU voor Centraal- en Oost-Europese landen veel voordelen met zich mee zou brengen en dan met name dat er geprofiteerd kon worden van de landbouwsubsidies die aangevraagd konden worden. Het Phare- en SAPARD- programma die in het vorige hoofdstuk aan bod zijn gekomen waren faciliterend voor het aanpassingsproces aan het Europese landbouwbeleid voor de landen die in 2004 en 2007 zijn toegetreden. Men heeft willen voorkomen dat er een te grote kloof zou ontstaan tussen de relatief rijke boeren en de arme werklozen. Daarom is in 2004 besloten om een kwart van de toegezegde EU subsidiebedragen ook daadwerkelijk toe te kennen. Deze subsidiestroom groeit wel maar wordt in 2013 pas honderd procent. De subsidieaanvraag vereist veel administratie voor landbouwbedrijven en is zeer gecompliceerd, waardoor het dan ook veel tijd kost. Het is namelijk van belang dat door de landbouwbedrijven wordt aangetoond dat subsidies goed worden besteed. Daarnaast zijn niet alleen de subsidieaanvraag en verantwoording van het besteedde subsidiebedrag een obstakel, ook de strenge eisen die de EU stelt aan diverse werkzaamheden in de landbouw zijn belastend. Voor de al achtergestelde landbouwbedrijven in Centraal- en Oost-Europa is het een zeer moeilijke opgave om te voldoen aan al de eisen die EU stelt op het gebied van bijvoorbeeld hygiëne, opslag en veiligheid (Paul & de Pater, 2010). Dit geldt ook tot op de dag van vandaag voor Bulgarije. In de volgende paragraaf wordt behandeld hoe de landbouw in Bulgarije zich heeft ontwikkeld vanaf de Tweede Wereldoorlog.

5.2 Landbouw in Bulgarije

De ontwikkelingen van de landbouw in Bulgarije zijn zeer divers geweest in de afgelopen decennia. Het is belangrijk om inzicht te krijgen in welke ontwikkelingen hebben plaatsgevonden om zo te begrijpen hoe de huidige landbouw situatie in Bulgarije is ontstaan. Ook in deze paragrafen worden twee perioden behandeld, allereerst die van na de Tweede Wereldoorlog en daarna de die van na het communisme. Verder wordt de impact van de toetreding tot de EU op de landbouw besproken om daarna te eindigen met de huidige situatie en een voorzichtige blik op de toekomst.

5.2.1 landbouw van 1945-1989: collectivisatie

Voor de Tweede Wereldoorlog was de landbouwsector een van de belangrijkste economische sectoren in Bulgarije wat betreft werkgelegenheid. Ongeveer 82 procent van de beroepsbevolking was destijds werkzaam in de landbouw. Er waren veel kleinschalige boeren (1,1 miljoen) die op een gemiddelde van 3,9 hectare produceerden voor eigen consumptie. Een commerciële instelling was er niet met als gevolg dat de productiviteit relatief laag bleef (Bachev, 2008, p. 2). Daarnaast waren er grote afstanden tussen de bewerkbare stukken landbouwgrond. Daarom leek collectivisatie van de landbouw een goede zet van de toenmalige regering. Net als vele andere landen in Centraal- en Oost-Europa heeft Bulgarije te maken gehad met een gecollectiviseerde landbouw vanaf eind jaren '40.

Tijdens het communisme werden de kleine boerderijen gecollectiviseerd en ontstonden er grote staatboerderijen (DZS afkorting van de Bulgaarse benaming). Op de grote boerenbedrijven werd geproduceerd aan de hand van centrale planning. Van bovenaf werd bepaald hoeveel en wat er geproduceerd moest worden. Meer produceren dan gepland in het vijfjarenplan gebeurde nauwelijks. Als men namelijk succesvol meer produceerde, werden de quota's naar boven aangepast. Dus als er meer geproduceerd werd dan bepaald, werden de quota's voor de volgende oogst verhoogd. Daarom werd door producenten bewust gekozen om niet meer te produceren dan van men verwacht werd. Efficiënter gaan produceren werd op deze manier niet gestimuleerd. Na de Tweede Wereldoorlog werd landbouwgrond genationaliseerd. Een gedeelte werd aan kleine boeren toebedeeld en een ander deel werd gebruikt om staatsboerderijen te starten. Het aantal boerderijen nam door deze hervormingen toe. In de daarop volgende periode (1948 tot 1958) werden vele boerderijen volgens de wet van *Labor Coöperative Agricultural Farms* gecollectiviseerd. Deze vorm van landbouwbedrijven TKZS (afkorting van de Bulgaarse benaming) bewerkten het grootste gedeelte van de landbouwgrond in Bulgarije ten tijde van het communisme. Het aantal TKZS verdrievoudigd in de periode van 1948 tot 1958 (tabel 5.2.1). Eigen initiatieven van individuele ondernemers in de landbouw werden aanbanden gelegd door restricties op te leggen op het gebied van productie (Bachev, 2008).

Tabel 5.2.1: Ontwikkeling van de coöperatieve (TKZS) bedrijven in Bulgarije van 1944 tot en met 1970

Jaar	TKZS	Gemiddeld aantal hectare	Coöperatieve boeren (in 1000)	Coöperatieve landgebruik (in %)*
1944	110	240,9	7	0,6
1946	480	359,6	41	3,7
1948	1100	265,8	124	7,2
1950	2501	862,2	502	51,1
1956	3100	103,4	911	77,4
1958	3290	1061,5	1244	93,2
1960	932	4266,2	1256	98,4
1970	744	4394,8	Onbekend	100

* Inclusief eigen percelen van coöperatieve boeren

Bron: Bachev 2008, p. 2

Tabel 5.2.2: Aandeel van TKZS en DZS in totaal van landbouw producten en GAP in 1960 in %

Indicator	TKZS	DZS
GAP	72,6	6,8
Landbouwgrond	79,9	6,6
Vee	67,1	5,7
Buffalo's	30,1	1,5
Varkens	54,5	7,7
Schapen	63,2	5,5
Geiten	4,9	0,5
Kippen	38,9	2,5
Bijen	17,4	1,6

Bron: Bachev, 2008a, p. 13

TKZS hebben vanaf eind jaren '40 de grootste stukken land (tabel 5.2.1) en verbouwden tal van verschillende gewassen. Zij waren dan ook verantwoordelijk voor de meeste productie en hadden het hoogste *Gross Agricultural Product* (GAP)(tabel 5.2.2). Aan het eind van de jaren '60 was de collectivisatie min of meer afgerond en waren er meer dan 700 staatsboerderijen die allemaal meer 10.000 hectare landbouwgrond verbouwden en 6.000 arbeiders werk boden (Ruskova, 2009, p. 4).

Tot aan de jaren '70 verliep het coöperatieve systeem voorspoedig, maar verloor in de jaren daarna zijn kracht. De enige economische afhankelijkheid die ze nog hadden werd de landbouwbedrijven afgenomen door de al grote coöperaties te verenigen in nog grotere Agro-Industrial Complexes (APK is afkorting van de Bulgaarse benaming). Alle boeren werden praktisch gezien loonwerkers, waardoor men de motivatie verloor om productie te verhogen en de productiviteit te verbeteren. Inzicht in de vraag naar agrarische producten ging verloren omdat men geen idee had waar behoefte aan was. Door het vijfjarenplan dat door de staat was opgelegd werden prijzen vastgelegd en was er dus geen fluctuatie waar op ingespeeld moest worden. Er was regelmatig sprake van over- dan wel onderproductie. Daarnaast had deze structuur van de landbouw ook een negatief effect van op de kwaliteit van productie. Kwaliteit was ondergeschikt aan het behalen van de geplande aantallen (Bachev, 2008a).

5.2.2 landbouw na 1989: privatisering

Bulgarije heeft na de omwenteling gekozen voor restitutie van de landbouwgrond, net als vele andere Centraal- en Oost-Europese landen. Vanaf begin jaren '90 werd de grond die eerst eigendom was van de staat teruggegeven aan de voormalige eigenaren. Dit gehele proces heeft meer dan tien jaar geduurd. In veel regio's is tot op de dag van vandaag niet duidelijk wie eigenaar is van welk stuk land. Een groot deel ($\frac{3}{4}$) van de Bulgaarse huishoudens werd eigenaar van een stukje landbouwgrond en soms ook van oude staatsboerderijen die op deze stukken land stonden. De structuur van de landbouw veranderde door deze hervorming aanzienlijk. Er kwamen een heleboel kleine boerderijen met kleine stukjes land. Daarnaast waren er ook veel mensen die er voor kozen het stuk land niet te verbouwen, waardoor grote stukken landbouwgrond onbewerkt bleven. Net als voor de Tweede Wereldoorlog werd de sector gedomineerd door een groot aantal kleine boerderijen die op een klein aantal hectare produceerden voor eigen consumptie. Omdat veel mensen er voor kozen om hun grond niet te verbouwen werd het grootste gedeelte van de landbouwgrond werd nog steeds bewerkt door grote landbouwbedrijven die produceerden voor de markt. De privatisering in Bulgarije heeft onder andere daarom een negatief effect gehad op de productie. Daarnaast was kenmerkend voor deze periode dat de producenten moeite hadden om zich aan te passen aan de marktwerking en niet goed georganiseerd en gestructureerd waren (Bachev, 2008).

Voor de Bulgaarse economie is de agrarische sector altijd zeer belangrijk geweest, maar door de transitie veranderde het aandeel in het Bruto Nationaal Product (BNP) voortdurend. In de periode van 1996 tot 1998 bereikte het zijn hoogste niveau namelijk 21 procent, maar het daalde in 1999 alweer naar 17,3 procent. Omdat het in andere sectoren in de eerste jaren na het communisme ook moeizaam verliep was de werkgelegenheid in de agrarische sector relatief hoog. Werkgelegenheid in de sector steeg in de periode van 1990 tot 1999 van 18 naar 26 procent. Deze stijging kan verklaard worden door de herstructurering van de Bulgaarse economie. Andere sectoren ondervonden een daling in werkgelegenheid, waardoor het aandeel in de landbouw steeg. In de tijd na het communisme kreeg de Bulgaarse bevolking te maken met armoede, net als in de rest van Centraal en Oost-Europa. Door zelfvoorzienend te zijn kon men toch in primaire behoeften voorzien. Daarnaast ontvluchtte men de werkloosheid van de stad, door op het platteland te gaan werken in de landbouw. Productie is sterk gedaald voor verschillende gewassen, bijvoorbeeld door gebrek aan kennis, dalende consumptie en dalende export van traditionele Bulgaarse producten op internationale markten zoals (varkens)vlees en melkproducten (yoghurt en kaas). Daarnaast speelde de sterke concurrentie binnen de EU ook een rol. Na het opengaan van de grenzen was het voor Bulgarije zeer moeilijk om te

blijven concurreren op de internationale markt (Bencheva, 2005). Niet alleen de economische situatie was zeer onzeker, maar ook de politieke, waardoor de herstructurering en aanpassingen die de agrarische sector moest ondergaan een moeilijk proces is gebleken. De toenmalige regering had weinig interesse om te investeren in de agrarische sector en er was daardoor weinig steun op het gebied van financieringen en sturing van de landbouwsector. De periode na de omwenteling is dan ook getekend door onzekerheid, onstabiele en onderontwikkelde markten (Bachev, 2008a en Ruskova, 2009).

5.2.3 Impact van toetreding tot de EU

EU-lidmaatschap en ontwikkelingen van de agrarische sector van Bulgarije zijn sterk met elkaar verbonden. De Europese Commissie heeft de mogelijkheid geschapen om het rurale ontwikkelingsbudget om te zetten in directe betalingen aan agrariërs en deze aan te vullen vanuit het nationale budget. De helft van het SAPARD-geld wordt gebruikt voor rurale ontwikkeling en de andere helft voor het moderniseren van de agrarische- en voedselproductie (tabel 5.2.3)(Radoslavova, 2011). Omdat de Bulgaarse agrarische sector al in transitie was en tijdens deze transitie zich moest aanpassen aan het gemeenschappelijk landbouwbeleid is dit een complex en langdurend proces waarbij vele problemen komen kijken (Bencheva, 2005).

Tabel 5.2.3: EU investeringen in miljoen Euro*

Product	Rurale ontwikkeling (RDP) (2008-2011)	SAPARD (2000-2010)
Veehouderij	19	51
Graan	169	48
Groente en fruit	34	29
Honing	5	4
Wijn	3	26
Rozen	0,5	0,3

* Omgerekend van Bulgaarse lev (BGN) naar Euro: €1=1,96BGN. Afgerond op hele Euro's
Bron: Radoslavova, 2011

In tegenstelling tot andere economische sectoren was voor de agrarische sector al voorspeld dat het aanpassingsproces aan het EU-beleid en de EU-normen niet voor toetreding afgerond zou zijn. Er zijn verschillende aspecten waar rekening mee gehouden moest worden in relatie tot het aanpassen aan het GLB. Hier volgen de drie belangrijkste:

Allereerst de structuur van de agrarische productie. In 2004 functioneerde de productie nog niet op basis van marktprincipes. Het materiaal dat gebruikt wordt op landbouwbedrijven is oud en de onvoldoende financiële en economische capaciteiten, maken het moeilijk om risico's te nemen. Het kunnen leveren van een veilig product met een hoge kwaliteit is een van de belangrijkste vereisten voor de Europese markt. Voor Bulgaarse boeren is het moeilijk te om te voldoen aan deze eis.

Ten tweede de relaties tussen de leveranciers en de voedselindustrie. Voor lidmaatschap moest de gehele keten van primaire productie tot aan de verkoop sterk worden verbeterd. De relaties tussen de verschillende partijen was namelijk erg chaotisch en ongestructureerd. Aanpassingen aan het GLB zouden kunnen helpen ter verbetering van het distributienetwerk, maar dit is niet zo snel gegaan als verwacht. Het landbouwproduct op de markt krijgen is nog steeds niet vanzelfsprekend voor de meeste Bulgaarse producenten.

Als laatste en derde punt het afzetgebied. Toetreding tot de EU valt samen met een groter afzetgebied voor de agrarische producten en daarmee ook mogelijkheden tot meer verkoop. Dit biedt echter niet alleen een groter afzetgebied, maar ook een verlies van de eigen marktpositie en dit geldt met name voor traditionele producten. In Bulgarije was er in het voorbereidingsproces van toetreding al meer import dan export. 35 procent van de export van landbouwproducten ging naar andere landen in de EU, maar 49 procent van de import was afkomstig uit andere landen binnen de EU (Bencheva, 2005, pp. 477-479).

5.2.4 Financiële steun

Het geld dat is vrijgekomen vanuit de EU voor de landbouwsector is onder te verdelen in *pre-accession funds* (pre-toelating) en geld dat nu nog steeds ter beschikking is, namelijk onder de tweede pijler van het GLB, plattelandsontwikkeling (zie hoofdstuk vier). SAPARD was beschikbaar in de periode voor toelating, vandaar dat dit geld al vanaf 2000 vrijgelaten werd (tabel 5.2.3). Verder is er vanaf 2008 geld vrij gekomen voor rurale ontwikkeling onder het plattelandsontwikkeling programma (POP). Bulgarije heeft in totaal 264 gemeenten waarvan er 231 gedefinieerd zijn als plattelandsgemeenten. Dit betekent dus dat 81 procent van Bulgaars grondgebied bestaat uit platteland. 41 procent van de Bulgaarse bevolking woont in een ruraal gebied. Voor de beleidsperiode van 2007-2013 moest elke lidstaat een eigen POP formuleren, zoals in hoofdstuk vier duidelijk is geworden.

Bulgarije heeft drie doelstellingen geformuleerd in het nationale POP, welke ook wel *axes* worden genoemd. Ten eerste het ontwikkelen van een competitieve en innovatieve landbouw, bosbouw en voedselproductie (axis 1). Ten tweede het beschermen van natuurlijke bronnen en de rurale gebieden (axis 2). Ten derde het verbeteren van de leefbaarheid en werkgelegenheid in rurale gebieden (axis 3). Er is ook een overkoepelende *axis* geformuleerd, waar de nadruk ligt op het bouwen van capaciteit voor lokale ontwikkelingen en het verbeteren van lokale bestuursorganen. Doelstelling van deze overkoepelende *axis* is door te bouwen aan capaciteit en het verbeteren van lokale bestuursorganen de overige *axes* te kunnen ondersteunen (MEMO/07/595, 2007).

Bulgarije heeft moeite met het besteden van alle EU-gelden die er beschikbaar zijn. Er is dan ook maar €304 miljoen geabsorbeerd van €1 miljard die beschikbaar was onder het *European Regional Development Fund*² (ERDF 2007-2009) (Pop, 2009). Een rapport geschreven door de Europese Commissie concludeert dat vanwege belangen conflicten, matige en onvoldoende financiële controle en administratieve vaardigheden en regel- en wetgeving het voor Bulgarije extra moeilijk is om de beschikbare EU-fondsen goed te besteden. Om deze reden zijn er dan ook enkele beschikbare fondsen en de daarbij behorende subsidie stromen bevroren. In september 2009 zijn de bevroren fondsen onder het SAPARD- programma weer vrijgegeven. De ondersteuning die er is geweest en nog steeds is vanuit de EU heeft de agrarische sector vooruit geholpen, maar wel op een langzame en niet altijd even zichtbare manier (Radoslavova, 2011). Hoe de Bulgaarse sector er op dit moment voorstaat, wordt in de volgende en laatste alinea behandeld.

² Het *European Regional Development Fund* heeft een bredere doelstelling dan alleen landbouw. Dit fonds heeft tot doel de economische en sociale samenhang te bevorderen door de belangrijkste regionale onevenwichtigheden ongedaan te maken en bij te dragen aan de ontwikkeling en de omschakeling van regio's bijvoorbeeld door middel van het financieren van infrastructuurinvesteringen.

5.2.5 Huidige situatie: moeizame verbeteringen

Na alle veranderingen die de Bulgaarse agrarische sector heeft doorgemaakt zijn er nog steeds weinig middelgrote bedrijven, de kleine boeren produceren voornamelijk voor eigen gebruik en kunnen ook hun weg naar de markt niet of moeilijk vinden. Hoewel er nog steeds veel kleine zelfstandige boeren zijn in Bulgarije wordt het grootste gedeelte, namelijk 80 procent, van de gebruikte landbouwgrond bewerkt door grote boerderijen. De grote bedrijven beschikken over stukken land tussen de 100 en 1000 hectare (Stoyanov, 2011). Zoals figuur 5.1.1 en 5.1.2 eerder in dit hoofdstuk weergegeven, zijn er in 2009 veel kleine bedrijven die een klein aandeel van de totale landbouwgrond bewerken in Bulgarije. Daar tegenover staat dat er weinig grote coöperaties zijn die een groot deel van de landbouwgrond bewerken.

Het is belangrijk om te noemen dat er verschillen ontstaan tussen rurale en urbane gebieden. De meeste handel vindt plaats in de grotere steden Sofia, Plovdiv, Varna, Burgas, Ruse en Stara Zagora (NL agency, 2011). Terwijl deze urbane gebieden zich sterk aan het ontwikkelen zijn, raken de rurale gebieden achtergesteld. De vele kleine boeren die hier produceren voor eigen gebruik en hun producten hoofdzakelijk voor eigen gebruik produceren bevinden zich vaak in afgelegen gebieden. Het platteland is over het algemeen niet erg ontwikkeld in Bulgarije, de infrastructuur is overwegend slecht en het voorzieningenniveau laag. Het overgrote gedeelte (ongeveer 55 procent) van deze zelfstandige boeren is dan ook 55 jaar of ouder (Radoslavova, 2011). Er is een afname in het aantal huishoudens en werknemers die zich bezighouden met agrarische productie (tabel 5.2.5). Dit leidt allemaal tot verval van de rurale gebieden. In axis twee en drie zijn in Bulgaarse POP de doelstellingen geformuleerd om dit verval enigszins te beperken dan wel aan te pakken.

Tabel 5.2.5: Aantal zelfvoorzienend huishoudens en aantal werknemers in de periode van 2003 tot 2010

Jaartal	Aantal boerderijen (huishoudens) (in 1000)	Aantal werknemers (in 1000)
2003	666	792
2005	535	625
2007	493	491
2010	371	394*

*=2011

Bron: Radoslavova, 2011

De lonen zijn relatief laag in de agrarische sector en het is lastig om goed gekwalificeerd personeel te vinden. Degenen die in de landbouw willen werken gaan regelmatig naar het buitenland om hetzelfde werk te doen, maar met meer verdienen. Naar aanleiding van het voorafgaande kan geconcludeerd worden dat het niet goed gesteld is met de agrarische sector en de binnenlandse productie niet kan voldoen aan de vraag. Er worden dan ook steeds meer agrarische producten geïmporteerd vanuit Europa, maar ook van buiten Europa, zoals vanuit Turkije. De import van voedsel, dranken en tabak is sterk gestegen in de afgelopen vijf jaar (zie tabel 5.2.6). De meeste producten die worden geïmporteerd vanuit West-Europa, kunnen ondanks de transportkosten, voor een goedkopere prijs verkocht worden dan lokaal geproduceerde groenten en fruit. De concurrentiepositie van lokaal producerende boeren is erg zwak omdat de organisatiegraad in West-Europa op het gebied van vermarkting beter is. De structuur van een groothandel, veiling en een distributienetwerk om het product bij de klant te krijgen is in West-Europa beter ontwikkeld dan in Bulgarije (Paul & de Pater, 2010).

Tabel 5.2.6: Import van voedsel, dranken en tabak in de periode van 2006-2010 in mil. EUR

	2006	2007	2008	2009	2010
Import	471,4	783,4	1082,5	1111,1	1175,5

Bron: Bulgarian chamber of commerce and industry, 2011

Ondanks dat het distributienetwerk in Bulgarije zelf niet goed ontwikkeld is vinden grotere supermarktketens als Kaufland, Billa, Metro, Carrefour, Penny Market en Lidl wel hun weg op de Bulgaarse markt (NL agency, 2011). Internationale handel komt steeds meer op gang en er wordt verwacht dat deze alleen maar zal toenemen. Buitenlandse investeringen zouden kunnen bijdragen aan het verder ontwikkelen van de landbouwsector in Bulgarije. Om te kunnen voldoen aan de vraag zijn Bulgaarse boeren afhankelijk van de import van grondstoffen, machines, apparatuur, kennis en de leveringen van andere soorten input uit de meer ontwikkelde landen op het gebied van landbouw. Het gaat hier met name om de subsectoren vlees, veehouderij, fruit en groente, want deze subsectoren worden overheerst door import. Het aandeel van de agrarische sector in de totale economie is de laatste vijf jaar stabiel, het betreft ongeveer vijf procent van het totale BNP. De buitenlandse investeringen in de sector blijven echter uit. Het percentage van buitenlandse investeringen in de agrarische sector is minder dan 0,1 procent van het totale BNP. De landbouwsector heeft niet hetzelfde potentieel als de industrie- of IT sector om toegevoegde waarde tot stand te brengen. Daarnaast is de landbouwgrond nog steeds erg versnipperd. Landbouwgrond is het belangrijkste middel om goed agrarisch te kunnen ondernemen, produceren en investeren. Investeren in grond waarvan niet zeker is of daar de volgende oogst ook nog op geproduceerd kan worden gebeurt logischerwijs bijna niet. Het is te onzeker om te investeren in landbouwgrond als er geen pachtcontracten worden afgesloten van meerdere jaren. Dit geldt overigens niet alleen voor de buitenlandse investeerders maar ook voor nationale investeerders. De nationale overheid lijkt weinig interesse te hebben in het actief consolideren van de landbouwgrond, waardoor er bepaalde fondsen zijn opgericht die zich bezighouden met het opkopen van kleine lapjes grond en deze in grote samengekoppelde stukken grond verkopen dan wel verpachten (Radoslavova, 2011). Consolidatie vindt op deze manier dus wel plaats en dat is een positieve ontwikkeling voor de landbouw en voor buitenlandse investeerders.

Hoewel al deze problemen spelen in de Bulgaarse landbouwsector zijn er verschillende actoren die potentie zien in de landbouw. De Bulgaarse regering claimt dat voor de ontwikkelingen van de Bulgaarse economie de landbouwsector (samen met toerisme en nucleaire energie) een belangrijke sector is om in te investeren en buitenlandse investeerders aan te trekken:

“During the coming years humanity will not experience severe shortage of oil, gas and energy. But if oil was depleted we would start walking. If there was no electricity, we could use candles, but one cannot do without food and water. Bulgaria has magnificent conditions for food production. There are 600 mineral springs. Bulgarian rivers are our gold. There will come a time when the need for food and water in the world will rapidly grow.” [Mr. Borissov, minister-president van Bulgarije] ³

De agrarische sector in Bulgarije ligt nog achter op het westen van Europa en bevindt zich daardoor in een moeilijk concurrentiepositie. Dit betekent echter niet dat er geen potentie in de sector zou liggen. Het beeld heerst dan ook dat er zeker wel potentie is. De grote stukken landbouwgrond die beschikbaar zijn, het klimaat en de lage lonen die het land nu nog kent, kunnen voordelen opleveren voor buitenlandse producenten om naar Bulgarije te komen. Het Nederlands ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie heeft bijvoorbeeld een gedetailleerd onderzoek

³ Uitspraak van de minister-president van Bulgarije tijdens een forum over de sectoren met prioriteit voor de Bulgaarse economie voor de komende tien jaar.

uitgevoerd naar alle verschillende sectoren binnen de landbouw waar kansen en mogelijkheden liggen voor de Nederlanders (NL agency, 2011). In mei 2011 heeft Minister B. Knapen een bezoek gebracht aan Bulgarije en gaf aan dit onder andere te doen om de mogelijkheden te bespreken voor verdere groei in handel en investeringen tussen Nederland en Bulgarije (BTA, 2011, p. 6). Vanuit het ministerie in Nederland is er dus enige interesse en aandacht voor het land ondanks dat het niet bestempeld is als prioriteitsland door het ministerie van Buitenlandse Zaken.

De vraag is nu of deze interesse terecht is en of de potentie die er lijkt te zijn ook benut wordt of kan gaan worden. Ook al wil de Bulgaarse regering zich promoten als een interessant land op het gebied van landbouw voor buitenlandse investeerders, is het maar de vraag of deze informatie ook terecht komt bij de eventueel geïnteresseerden. Hoewel er misschien vanuit het Nederlandse ministerie wel interesse wordt getoond, kan je je afvragen of Bulgarije ook als potentieel land wordt gezien onder Nederlandse boeren. Zijn de genoemde voordelen wel echt voordelen, of worden deze overschaduwed door de nadelen? Is er belangstelling onder Nederlandse boeren om naar Bulgarije te gaan, waarom wel of waarom niet? Welk beeld heeft de Nederlandse boer eigenlijk van het Bulgaarse platteland en de landbouw? Als er al een beeld bestaat werkt dit dan als pullfactor of blijft men liever weg? Gaan ze wel naar andere landen binnen Centraal- en Oost-Europa? Zo ja, waarom kiest men dan voor deze andere landen? Tot nu toe is er nog weinig interesse van Nederlanders om in Bulgarije te gaan produceren. Enkele Nederlandse bedrijven zijn wel actief in Bulgarije en aan de hand van hun ervaring kan gekeken worden of de genoemde potentie ook in de praktijk positief uitwerkt. Al deze vragen kunnen worden beantwoord aan de hand van verzamelde data. De resultaten worden dan ook in het volgende hoofdstuk gepresenteerd.

Hoofdstuk 6: Resultaten Centraal- en Oost-Europa

Centraal- en Oost-Europa is een belangrijk gebied geworden voor Nederlandse agrarische ondernemers die geïnteresseerd zijn in het buitenland. Hoewel Nederlandse boeren eerder voornamelijk naar andere continenten gingen, komt er meer aandacht voor landen in Europa. De regio Centraal- en Oost-Europa is jaren een vergeten gebied geweest, maar tegenwoordig vinden steeds meer Nederlanders het een regio waar kansen liggen in de landbouw. Zoals eerder genoemd kan er onderscheid worden gemaakt tussen drie categorieën Nederlandse boeren en hun overwegingen:

1. Nederlandse boeren die naar Centraal- en Oost-Europa wilden, maar Bulgarije niet hebben overwogen als reële optie en voor een ander land in deze regio hebben gekozen.
2. Nederlandse boeren die naar Centraal- en Oost-Europa wilden, maar Bulgarije ook hebben overwogen als reële optie, maar voor een ander land in deze regio hebben gekozen.
3. Nederlandse boeren die naar Centraal- en Oost-Europa wilden en daadwerkelijk voor Bulgarije hebben gekozen.

Dit hoofdstuk behandelt de resultaten van de eerste categorie. Gepresenteerd wordt welke overwegingen Nederlanders hebben gehad om naar een land in Centraal- en Oost-Europa te gaan, wat de redenen zijn geweest om voor een bepaald land te kiezen en komt kort aanbod wat de activiteiten zijn van Nederlanders die naar Centraal- en Oost-Europa zijn gegaan. De resultaten die betrekking hebben op categorie twee en drie komen in hoofdstuk zes aanbod. In beide hoofdstukken wordt ter illustratie gebruik gemaakt van quotes gedaan door de verschillende respondenten. Elke respondent heeft een code gekregen aan de hand van zijn of haar functie en bijdrage aan het onderzoek in tabel 6 worden de gebruikte codes weergegeven.

Tabel 6: Gebruikte codes voor respondenten

Code	Afkorting van
EXPGLB	Expert van het gemeenschappelijk landbouwbeleid
EXPCEO	Expert over Centraal- en Oost-Europa
EXPBUL	Expert over Bulgarije
AGR	Agrariër in Centraal- en Oost-Europa
EMICON	Emigratie consultant
LBR	Landbouwrap

6.1 Motieven

De meest belangrijke reden om naar Centraal- en Oost-Europa te vertrekken is de mogelijkheid tot het hebben dan wel opstarten van een grotere onderneming dan in Nederland blijkt uit de gesprekken met diverse respondenten. Daarnaast spelen factoren als goedkope grond en arbeid een belangrijke rol voor de keus van deze regio. Door het verkrijgen van goedkope arbeid bestaat de veronderstelling bij Nederlandse ondernemers dat er dus ook een goedkope kostprijs per product te behalen valt in deze regio. Het is echter maar de vraag volgens Rabobank International of dat ook het geval is. Lonen moeten namelijk worden afgezet tegen een geproduceerde eenheid per product. De kwaliteit van arbeid is namelijk anders in Centraal- en Oost-Europa dan in Nederland.

“In Nederland heb je bijvoorbeeld een uur nodig voor iets en dat kost 15 euro. Dan kan het wel zijn dat het uurloon in deze regio 6 euro is, maar als daar iemand twee uur nodig heeft voor waar een Nederlander één uur voor nodig heeft dan is het al niet meer zo voordelig.”
(EXPCEO2)

De relatief geografische nabijheid is voor Nederlanders ook een reden om voor deze regio te kiezen. Polen en Tsjechië liggen relatief dichtbij Nederland, maar de overige landen liggen verder weg waardoor de mentale afstand tot deze landen groter is. Voor de toetreding van Polen was dat land al een aantrekkelijk gebied voor Nederlanders omdat er veel grond beschikbaar was en grote landbouwbedrijven konden worden overgenomen. Voor 2004 was het wel mogelijk, tot in zekere mate, om voor Nederlanders grond te kopen in Polen. Meestal was er wel een maximum gesteld aan het te verwerven areaal, al dan niet in combinatie met het koop-/pachtcontract, of gerelateerd aan de pachtperiode bijvoorbeeld. Na de toetreding is de aantrekkelijkheid van het land echter afgenomen omdat er toen vastgelegd is dat buitenlanders geen land meer mogen kopen, maar alleen nog pachten. Deze overgangsmaatregel is vastgelegd om Polen te beschermen. Op deze manier was het niet mogelijk dat alle landbouwgrond op grote schaal voor een goedkope prijs werd opgekocht door buitenlandse investeerders. Net als in Polen is het ook in Tsjechië, Slowakije en Hongarije niet mogelijk om als buitenlander grond te kopen. De meeste Nederlanders die zich in een van deze landen hebben gevestigd hebben dit dan ook voornamelijk al voor 2004 gedaan. Na toetreding zijn de aantallen Nederlanders die naar deze landen zijn getrokken maar enigszins toegenomen, verteld de huidige landbouwraad van Polen.

Dan zijn er nog twee andere, niet economische, redenen om vanuit Nederland naar Centraal- en Oost-Europa te trekken; vanwege bekenden in een land in Centraal- en Oost-Europa en humanitaire doeleinden, blijkt uit gesprekken met meerdere respondenten. Er zijn Nederlanders die een partner vinden in een van de landen en er voor kiezen om niet in Nederland te gaan wonen, maar proberen een bestaan op te bouwen in Centraal- en Oost-Europa en daarom een agrarische onderneming daar starten. De tweede reden is vanuit humanitaire doeleinden. Al in de jaren '60 waren er christelijke organisaties die naar Hongarije, Roemenië of Oekraïne gingen om daar Bijbels naar toe te smokkelen. Vanuit deze christelijke organisaties hebben er ook agrarische projecten plaatsgevonden, waar Nederlanders bij betrokken waren. Het doel was om contacten te leggen met vervolgde christenen en hen te ondersteunen. Daarnaast was het ook een doel om kennis delen en te helpen met het ontwikkelen van de landbouw in de betreffende landen. De regio kent dus al meerdere decennia aanwezigheid van Nederlanders.

In paragraaf 6.2 wordt specifiek ingegaan op hoeveel Nederlanders er in welk land aanwezig zijn en in welke sector ze actief zijn. Daarna wordt in paragraaf 6.3 bekeken welke beelden er heersen onder Nederlanders en welke overwegingen Nederlandse boeren hebben gehad voor emigratie naar Centraal- en Oost-Europa in.

6.2 Activiteit van Nederlandse boeren in Centraal- en Oost-Europa

Hoeveel Nederlanders er precies aanwezig zijn in Centraal- en Oost-Europa is niet geheel duidelijk. Het is voor Nederlanders namelijk niet verplicht om zich te registreren op de Nederlandse ambassade die in het land aanwezig is en ook is er niet overal een kamer van koophandel of een andere vorm van registratie, waar de precieze gegevens kunnen worden opgevraagd. Om bijvoorbeeld de aankoop van grond te legaliseren registreren Nederlandse bedrijven zich soms ook als lokaal bedrijf en dit maakt nog minder inzichtelijk hoeveel bedrijven er daadwerkelijk aanwezig zijn in een land in Centraal- en Oost-Europa. De gegevens zijn gebaseerd op schattingen en verwachte aantallen. Deze schattingen zijn voornamelijk gegeven door de landbouwraden van de diverse landen in Centraal- en Oost-Europa.

Polen is het land met verreweg de meeste activiteit van Nederlandse agrariërs. In 1999 bewerkte Nederlandse agrariërs in totaal 30.500 hectare landbouwgrond in Polen. Destijds waren er 94 Nederlandse ondernemers actief. Het jaar daarna kwamen er nog vijf bij, die samen 4.800 hectare tot hun beschikking hadden. Op de Nederlandse ambassade in Polen zijn er zo'n 50 adressen bekend van Nederlandse boeren, maar gaat men er vanuit dat er 150 Nederlandse gerelateerde landbouwbedrijven zijn in Polen.

De activiteit van Nederlanders in overige landen in Centraal- en Oost-Europa is aanzienlijk minder. Estland, Letland en Litouwen zijn tot op de dag van vandaag naar verwachting tien Nederlandse agrariërs actief. In Hongarije waren er in 2002 vrijwel geen Nederlandse agrariërs actief, maar dit is veranderd in de loop der jaren. Op dit moment lijkt er een aantal Nederlandse ondernemers aanwezig te zijn in Hongarije in de primaire productiesector. De huidige landbouwraad geeft aan dat er naar schatting tussen de tien en vijftien Nederlanders actief zijn in de landbouwsector. Zij houden zich vooral bezig met varkenshouderij, melkveehouderij, fruitteelt en akkerbouw. In Hongarije bevinden de Nederlandse boeren zich niet specifiek in één regio, hoewel als er een zwaartepunt moet worden aangegeven zijn de meeste Nederlandse boeren actief in het westen van Hongarije.

Voor Tsjechië en Slowakije geldt ook dat er beperkte activiteit is. De afgelopen jaren is de aanwezigheid van Nederlanders wel iets gegroeid. Op dit moment zijn er zo'n vijftien Nederlandse agrariërs actief in Tsjechië en dan met name in de akkerbouw. Van twee bedrijven is bekend dat ze zich bezighouden met akkerbouw en veehouderij. Daarnaast zijn er ook Nederlandse agrariërs in Tsjechië die zich gecombineerd met veehouderij en toerisme bezighouden. Het gebied waar de meeste Nederlanders zich begeven is de grens regio met Polen en Duitsland. Slowakije kent vrijwel geen aanwezigheid van Nederlanders. Net als in Polen mogen Nederlanders ook in Hongarije, Tsjechië en Slowakije geen grond bezitten.

De aanwezigheid van Nederlanders in de Roemeense agrarische sector is in de afgelopen jaren ook gegroeid. Hoeveel het er zijn is niet helemaal duidelijk, maar naar schatting zijn er rond de 20 Nederlandse agrariërs bevinden. Ze zijn actief in akkerbouw, melkveehouderij en tuinbouw. In Roemenië zijn Nederlanders actief in drie verschillende regio's, namelijk in de buurt van Boekarest; Zuidoost Roemenië, rondom Timisoara; West-Roemenië en als laatste regio in de omgeving van Cluj, wat behoort tot West en Midden-Roemenië. De laatste regio is interessant voor Nederlanders omdat het een gebied is waar veel Hongaren wonen en mensen overwegend ook Duits spreken; aldus de landbouwraad van Hongarije. Deze regio is ook beter ontwikkeld dan de rest van het land. Het is voornamelijk beter ontwikkeld wat betreft de infrastructuur, maar ook de cultuur is daar goed ontwikkeld en sluit meer aan bij Nederlanders.

6.3 Beelden en overwegingen

Uit hoofdstuk twee is gebleken dat het beeld van Centraal- en Oost-Europa vaak negatief is en deze regio geassocieerd wordt met corruptie, communisme, verval en armoede. In deze paragraaf zal blijken of dit beeld nog steeds heerst en welke uitspraken gedaan zijn over deze landen. Klopt het dat de regio als eenheidsworst wordt gezien? Hoe denkt men over de individuele landen? Deze vragen komen aanbod. Allereerst wordt het beeld behandeld en daarna het overwegingproces van Nederlanders om voor een bepaald land wel of niet te kiezen.

6.3.1 Beeld bij Centraal- en Oost-Europa

Woorden als corruptie en armoede zijn meerdere malen gevallen tijdens de interviews met de respondenten. Het lijkt te kloppen dat deze associaties nog steeds aanwezig zijn bij menig Nederlander. Alleen op het moment dat er iets dieper wordt ingegaan op welke beelden men denkt dat er heersen over Centraal- Oost-Europa komen er meer gedetailleerde aspecten naar boven. Beelden hebben dan niet alleen betrekking op het gebied, maar ook specifiek op de mensen die er wonen en werken. Het beeld daarover is overwegend negatief, zo worden de volgende uitspraken gedaan:

“Buitenlandse ondernemers kunnen de neiging hebben om achterover te gaan leunen omdat ze denken dat de investeerder (Nederlander) toch wel genoeg geld heeft. In Turkije zou de lokale ondernemer ook geld moeten inbrengen, maar in Centraal- en Oost-Europa gebeurt dat niet.” (EXPCE02)

“De oude generatie: die hebben nooit iets gehoeven en hebben geen ondernemerschap en zijn niet proactief.” (EXPCE02)

“Vanuit het communistische systeem doet alles wat op samenwerking lijkt hen (Oost-Europeanen) daaraan denken dus dat speelt een rol. Eerder was iedereen min of meer gelijk maar nu zie je dat de één heel succesvol is en dat laat hij of zij ook gelijk zien. Jaloezie speelt mee wat ook de samenwerking niet bevordert.” (EXPCE01)

“De slechte mensen hebben we er nu een beetje kunnen uitwerken en de betere zijn er nog.” (AGR1)

Dit soort uitspraken tonen aan dat arbeiders of ondernemers in Centraal- en Oost-Europa als niet succesvol worden gezien. In hoeverre dit alleen maar een beeld is dat heerst onder Nederlanders of dat het ook in de praktijk zou uitwerkt verschilt. De meeste respondenten geven aan te denken dat arbeiders niet succesvol zijn, maar als men ze later in dienst heeft zitten er zeker wel goede arbeiders tussen. Het kost tijd om de goede werknemers van de slechte te scheiden. In Nederland is samenwerking heel belangrijk en gebeurt dat ook volop, terwijl in Centraal- en Oost-Europa mensen snel jaloers zouden zijn en elkaar dingen misgunnen. Al is het beeld in eerste instantie negatief wat betreft de regio en de mensen in de regio, wordt het beeld positief bijgesteld als Nederlanders daadwerkelijk naar een van de landen toe gaan. Zo heeft een emigratieconsultant, die migranten begeleidt in het voorbereidingsproces, de volgende ervaring:

“Ik moet wel zeggen; ik organiseer studiereizen en men valt het dan niet tegen. Als je over Oost-Europa praat, praten ze over één ding: corruptie, armoede en vervelende mensen, maar als je ze een paar dagen meeneemt dan zeggen je ja goh daar wonen mensen het zijn leuke

steden, lekker eten, goed eten, leuk stadje waar we zijn geweest en een beetje cultuur en het valt ze mee.” (EMICON2)

Het algemene beeld dat in de gesprekken naar voren is gekomen over de gehele regio is negatief. Gesproken over de regio in het algemeen is het beeld negatief maar er zijn per land verschillen te ontdekken in beelden. Zo is het beeld of het imago van het ene land anders dan van het andere land. Het primaire beeld van Hongarije lijkt niet heel negatief. Associaties die Nederlanders met het land hebben, zijn Budapest en het Balatonmeer volgens de landbouwwraad in Hongarije. Beide zijn vakantiebestemmingen waar Nederlanders positief over zijn. Hongarije is altijd westers georiënteerd geweest en in 1956 zijn vele Hongaren naar Nederland gekomen. Er is geen negatief beeld ontstaan van Hongarije door de komst van Hongaren naar Nederland. Dit is in tegenstelling tot Roemenen en Bulgaren die in latere perioden naar Nederland zijn gekomen, die wel een negatieve bijdrage lijken te hebben aan de beeldvorming over Roemenië en Bulgarije.

“Het primaire beeld van Hongarije is niet heel negatief. In 1956 zijn er veel Hongaren naar Nederland gekomen en dit was positief. Hongarije is qua afstand ook niet heel ver van Nederland. Wat men kent is Balaton en Budapest en de associaties daarmee zijn positief. Beeld over Roemenië en Bulgarije is veel negatiever. Zij komen alleen negatief in het nieuws over Schengen en goedkope arbeiders.” (LBR5)

Uit de gesprekken blijkt wel dat Hongarije het enige land is waarvan verwacht wordt dat er positieve associaties zijn met het land. Het primaire beeld van bijvoorbeeld Roemenië en Polen is vaak negatief. Als er gesproken wordt met mensen over de vraag wat er gedacht wordt dat de ideeën zijn van Nederlanders bij Roemenië is de volgende reactie een die dit weergeeft:

“Hoeren langs de weg en veel onveiligheid. Zigeuners! Maar als ze gaan kijken valt het ze enorm mee, dan voelen ze zich veiliger dan in Amsterdam.” (EMICON3)

Met deze omschrijving wordt direct al een interessante wending gegeven aan het beeld dat er heerst onder Nederlanders. Het primaire beeld is negatief terwijl als men in het land zelf komt het overwegend meevalt. Voordat mensen daadwerkelijk emigreren wordt men altijd geadviseerd om eerst in het land te gaan kijken. Zodra potentiële emigranten dit doen op advies van emigratieconsultanten wordt hun beeld dus in positieve zin bijgesteld. Daarnaast blijkt niet alleen het secundaire beeld positief te zijn voor Roemenië, maar ook het beeld over de landbouw in dit land. Over Roemenië en Polen zijn er een heleboel positieve dingen genoemd, namelijk; dat er veel land beschikbaar zou zijn, er een goed klimaat heerst en Roemenië de graanschuur van Europa is. Ofwel men denkt dat Nederlanders daar wel geïnteresseerd in zijn.

“In Roemenië is net als in de rest van Oost-Europa veel goede grond. Echte ondernemers kijken daar wel naar veel grond.” (EMICON1)

Het is dus belangrijk om te onderscheiden waar men precies een beeld bij heeft en waarover. Beelden van vakantiebestemmingen roepen namelijk weer hele andere behoeften op dan beelden over een land om naar toe te emigreren. Ook ontstaan beelden anders over vakantiebestemmingen dan over potentiële emigratielanden. Omdat van de meeste landen in Centraal- en Oost-Europa bekend is dat ze jaren geleden een sterke landbouwsector hadden en dat de er gunstige factoren zijn voor het verbouwen van landbouwproducten, zijn Nederlanders toch geïnteresseerd. Enerzijds zijn deze associaties gebaseerd op ervaringen, maar anderzijds ook op verhalen van Nederlanders die al geëmigreerd zijn. Welke overwegingen er een rol spelen wordt in de volgende paragraaf besproken.

6.3.2 Overwegingen

Bij de beslissing van mensen om daadwerkelijk naar een land in Centraal- en Oost Europa te emigreren worden vele aspecten overwogen. Landen worden met elkaar vergeleken op basis van verschillen. Wat voor de één een voordeel is zoals taal, lijkt voor de ander weer een nadeel te zijn. Daarnaast is het ene land op een bepaald gebied aantrekkelijk, maar zijn er weer andere aspecten waardoor men besluit toch voor een ander land te kiezen. Het blijkt geen consistentie te ontdekken, op basis waarvan uiteindelijk een beslissing genomen wordt, maar zijn er wel een zestal onderwerpen die regelmatig naar voren zijn gekomen bij de overwegingen. Het gaat om: land kopen of pachten, aantal beschikbare hectare, aanwezigheid van andere Nederlanders, taal, EU-lidmaatschap en de ontwikkelingen van de landbouwsector. Geografische afstand vanaf Nederland lijkt ook een rol te spelen, maar deze is ondergeschikt aan andere onderwerpen die in overweging zijn genomen. Een van de agrariërs geeft duidelijk weer welk pad er bijvoorbeeld gelopen kan worden om tot een keus te komen voor een land in Centraal- en Oost-Europa:

“Roemenië is een land waarvan de landbouwsector redelijk bekend is. Ik heb altijd het gevoel gehad als je kijkt naar afstand vanuit Nederland: Oostenrijk en Duitsland is voor mensen al veel duurder. Dan kijk je verder, volgende grens is Polen. Polen voldeed toch op een of andere manier niet overal aan ieders wensen, dan zou Hongarije in beeld zijn, daar zit je met de wetgeving dat je geen grond mag kopen als buitenlander. Als je dan nog verder gaat kom je in Slovenië, maar Slovenië heeft het zelf heel goed in de vingers en dan heb je Kroatië en rest van Joegoslavië is niet zo in de picture vanwege de oorlog. Dan kom je in Roemenië terecht en eventueel Oekraïne. Ja, vanuit hulpprojecten is Roemenië altijd redelijk in beeld geweest ik denk dat dat het ook makkelijk maakt om die eerste stap naar Roemenië te maken. Zeg je ik wil nog grootschaliger dan kom je in Oekraïne, dat is een gruwelijk groot land en daar kan je geen land kopen maar wel grootschalig aan de slag. Die kennis is er over Bulgarije niet[...]Ik weet zo ook niet welke grondsoort daar zit.” (EXPCE04)

Deze volgorde van beredeneren zal niet door elk individu hetzelfde worden afgewogen. Toch zijn de feitelijke aspecten als het aankopen van grond wel van belang voor de keus. In Polen, Hongarije en Oekraïne kan er geen land (meer) worden aangekocht. Voor Polen was dit voor toetreding nog wel mogelijk. Daarom zijn veel Nederlanders voor toetreding tot de EU wel naar Polen gegaan, maar daarna niet meer. Ook geldt voor Polen dat er een groot aantal Nederlanders terug is gekomen naar Nederland omdat het niet gelukt is om een succesvolle onderneming te starten. Dat het niet gelukt is om een succesvolle onderneming te starten kan te maken hebben met een slechte voorbereiding, maar ook met aanpassingsvermogen. Voornamelijk het feit dat er meerdere terug zijn gekomen met negatieve verhalen over het land en de cultuur heeft invloed gehad op Nederlanders die eventueel ook Polen hebben overwogen;

“Veel Nederlanders zijn uit Polen teruggekomen. Ik denk dat Roemenië wat meer meevalt omdat mensen beter voorbereid zijn. Ik denk voor Polen ook dat op het sociale vlak een aantal grote blunders begaan zijn, mensen gaan er redelijk onvoorbereid heen zonder kennis van de cultuur of van het land. De grond dat zien ze dan wel vrij gauw als positief, het klimaat gaat wel, maar vooral het cultuurverschil lopen ze op vast.” (AGR4)

Andersom geredeneerd werkt het bevorderend als er Nederlanders actief zijn in een land en er positieve ervaringen worden gedeeld met potentiële migranten. Het is dan ook gebruikelijk dat Nederlanders het advies krijgen om eerst eens in een land te gaan kijken en bij een Nederlander langs te gaan die actief is in bijvoorbeeld Roemenië. Emigratieconsultanten hebben contacten in landen in Centraal- en Oost-Europa en verwijzen potentiële migranten door naar succesvolle en

ervaren ondernemers in het betreffende land. Het is dan ook niet onlogisch dat Nederlanders die daar komen kijken een positief beeld krijgen van het land. De ervaringen die worden gedeeld geven een realistisch beeld van wat men kan verwachten als ze naar een bepaald land emigreren. Voor men naar Polen ging lijkt het alsof men niet goed genoeg geïnformeerd was en daardoor teleurgesteld is geraakt en terug gegaan is naar Nederland. Het is dus belangrijk om goed te zijn voorgelicht om teleurstelling te voorkomen. Het aspect van cultuur en taal is ook niet onbelangrijk voor de keus naar welk land te emigreren. De talen die in Centraal- en Oost- Europa worden gesproken staan overwegend ver af van het Nederlands. Als er dan afweging gemaakt moet worden tussen landen en talen, lijken Roemeens en Pools het minst problematisch. Hongarije en Bulgarije zijn echter landen met een lastige taal voor Nederlanders om te leren lezen en spreken.

“De Hongaarse taal is een barrière deze is namelijk veel moeilijker dan bijvoorbeeld Roemeens. Roemeens lijkt toch een beetje op Italiaans.” (LBR5)

“Het is in Polen of Roemenië eenvoudiger alleen al vanwege de taal. In Polen spreken ze Engels of Duits en in Roemenië spreken ze Frans. Lezen kan je veel gemakkelijker in die landen dan in Bulgarije dus is de barrière anders.” (EXPBUL7)

Het vierde aspect (EU-lidmaatschap) speelt op een indirecte manier ook een belangrijke rol in het overwegingproces. Zoals duidelijk is geworden heeft EU-lidmaatschap voordelen en nadelen voor Nederlandse ondernemers. Het nadeel ligt vooral op het gebied van regelgeving in relatie tot land kopen dan wel pachten. Het was de keus van Polen om een overgangsmaatregel toe te passen voor de eerste jaren van EU-lidmaatschap. Tot 2016 is het daarom niet mogelijk voor buitenlanders om land te kopen in Polen. Voor Polen is dit essentieel geweest en heeft lidmaatschap de immigratiestroom doen afnemen. Het positieve aspect aan EU-lidmaatschap is dat men meer vertrouwen krijgt in deze landen. Volgens diverse respondenten voelen Nederlanders zich beschermd en geeft het een veilig gevoel als een land lid is van de EU:

“Als men meerdere landen bekijkt ligt dat gewoon aan het aanbod. Waar krijgt men meer hectare/ vierkante meters stallen, op een goede locatie, voor hoeveel? Soms heeft men al een band met Hongarije of zit een collega er al. Hongarije is al langere tijd lid van de EU, dat geeft mensen een goed gevoel. En momenteel staat de Forint erg hoog, dus dat is gunstig voor kopers.” (EMICON4)

Lidmaatschap van de EU heeft niet alleen voordelen door dat Nederlandse respondenten aangeven dat Nederlanders zich beschermd en veilig voelen in een EU land, maar de aanloop naar toetreding heeft ook specifiek voordelen gehad voor de ontwikkeling van de landbouwsector in de landen in Centraal- en Oost-Europa. EU-gelden zijn vrijgekomen om de infrastructuur van deze landen te verbeteren en zijn subsidies beschikbaar voor agrarische ondernemers. Dit is echter geen reden voor Nederlanders om naar een van deze landen toe te gaan. Geen enkele respondent heeft uit zichzelf gesproken over beschikbare EU-subsidies. Ook al zijn er nog steeds bepaalde subsidies beschikbaar is het proces van aanvragen een zeer moeizaam proces. Het is dan ook aannemelijk dat het daarom geen reden is voor Nederlandse agrariërs om naar een van deze landen te emigreren.

“In Polen heb je Brusselse subsidies. Ze krijgen directe inkomenssteun om de infrastructuur te verbeteren. Naar Polen gaan heel veel subsidies toe en die worden ook goed benut en zijn goede agenten die weten hoe en wat. In Roemenië wordt bijna geen of niet goed gebruik gemaakt van die subsidiestromen en het is daar niet zo goed georganiseerd, ook op het gebied van overheidsinstellingen. Directe inkomenssteun gaat naar de grondbewerker en moet dat dus ook zelf aanvragen. In Polen is dat goed te doen. In Bulgarije minder goed.” (EXPCEO1)

Uit hoofdstuk vijf is al gebleken dat de EU-subsidies wel enige bijdrage hebben gehad aan de ontwikkelingen in de landbouwsector van de landen in Centraal- en Oost-Europa, maar lang niet overal. Men constateert ook dat de ontwikkelingen maar langzaam verlopen:

“Probleem voor dit soort landen is dat er de eerste tien jaar na de omwenteling niets is gebeurd. Het is maar een paar jaar sinds toetreding van EU dat er iets is gebeurd. Eerst wist je niet wat je aantrof. Er was geen eens zeep om dingen schoon te maken. Hoewel in Roemenië is het redelijk snel opgepakt.” (EMICON2)

Al deze overwegingen maken het onmogelijk om één beeld te schetsen, op basis waarvan men keuzes maakt. Het geeft echter wel weer dat het beslissingproces heel divers is en voor elke ondernemer weer anders. Persoonlijke factoren spelen namelijk ook nog een rol zoals, leeftijd, actief in welke sector, gezinssituatie, bekenden in een land, informatiebronnen en persoonlijke voorkeur voor een land. De overwegingen die zijn behandeld geven een indicatie van welke aspecten men meeneemt in hun beslissingsproces. In de laatste paragraaf wordt een kort overzicht gegeven van het aantal Nederlanders dat actief is in de regio Centraal- en Oost-Europa en in welke sectoren men zich bevindt.

6.4 Afsluiting

Zoals in de inleiding al is gebleken is er in 2002 een onderzoek geweest naar Nederlandse agrariërs die zich in het buitenland begeven. Op dat moment was de verwachting dat er zich steeds meer Nederlandse bedrijven in de Roemeense markt zouden gaan interesseren en daarmee een versterkend effect zouden hebben. Naar waarschijnlijkheid zouden er meerdere Nederlandse ondernemers worden aangetrokken. Voornamelijk zouden er meer veehouders naar Roemenië gaan en omdat veevoeder een belangrijke kostenpost is, zal logischerwijs meer productie in de akkerbouw komen. Wat betreft Bulgarije werd in 2002 nog verwacht dat de komst van buitenlanders achter zou blijven vanwege de kleinere markt, een nog grotere afstand tot Nederland en de onbekendheid met het land. Om deze reden zou er voornamelijk interesse zijn van pioniers. Hoewel de interesse in Bulgarije misschien achter zou blijven op die van de interesse in Roemenië ging men er wel vanuit, dat als ondernemers de stap naar Roemenië nemen ook een deel zich op Bulgarije zal oriënteren (Silvis, Jonker, 2002 e.a). Het volgende hoofdstuk zal dan ook gaan over de overwegingen die Nederlanders hebben gemaakt en in welke vorm Bulgarije hierin naar voren komt.

Hoofdstuk 7: Resultaten Bulgarije

Tot op heden zijn meerdere Nederlandse agrarische ondernemers naar Centraal- en Oost-Europa getrokken. Polen kent een aanwezigheid van rond de 150 Nederlanders maar Bulgarije heeft tot nu toe nog maar weinig Nederlandse ondernemers aangetrokken. Het vorige hoofdstuk heeft aangegeven welke beelden er heersen en de overwegingen en afwegingen die men maakt over verschillende landen in Centraal- en Oost-Europa. Zoals in hoofdstuk drie is aangegeven zijn er drie categorieën te onderscheiden. De eerste categorie: *Nederlandse boeren die naar Centraal- en Oost-Europa wilden, maar Bulgarije niet hebben overwogen als reële optie en voor een ander land hebben gekozen*, is in het vorige hoofdstuk behandeld. De laatste twee categorieën: *Nederlandse boeren die naar Centraal- en Oost-Europa wilden, maar Bulgarije ook hebben overwogen als reële optie, maar voor een ander land in deze regio hebben gekozen en Nederlandse boeren die naar Centraal- en Oost-Europa wilden en daadwerkelijk voor Bulgarije hebben gekozen*, worden in dit hoofdstuk belicht. De beeldvorming wordt in algemene zin bekeken en er wordt ingezoomd op de beeldvorming over de landbouw specifiek. Wat denken de respondenten over Bulgarije, welke associaties zijn er met het land en de landbouw? Daarnaast komen er ook enkele Nederlanders aan het woord die Bulgarije hebben overwogen en ook daadwerkelijk naar Bulgarije zijn gekomen. Welke beelden hadden zij bij Bulgarije? Wat zijn de redenen die de Nederlandse boeren uiteindelijk heeft doen beslissen om naar Bulgarije te komen? Hoe bevalt het om in de Bulgaarse landbouwsector actief te zijn? Deze vragen worden allemaal behandeld in dit hoofdstuk. Het hoofdstuk begint echter met een overzicht van de huidige activiteiten van Nederlanders in Bulgarije en de interesse die er vanuit Nederland is voor het land.

7.1 Activiteit van Nederlandse boeren in Bulgarije

Tegenwoordig komen er steeds meer Bulgaren naar Nederland, maar zoals al is gebleken komen er niet grote aantallen Nederlanders naar Bulgarije. Op dit moment zijn er in totaal een kleine 900 Nederlanders woonachtig in Bulgarije. Ze hebben verschillende activiteiten en redenen om naar Bulgarije te emigreren. Sommigen hebben een relatie met een Bulgaar(se) of ze zijn werkzaam bij Nederlandse bedrijven zoals Heineken, ING of andere organisaties. Daarnaast is er zoals genoemd (beperkte) activiteit van Nederlanders in de agrarische sector, op dit moment zijn er minder dan 10 gevallen bekend. Waarom ze hebben gekozen om in Bulgarije een onderneming te starten wordt later in dit hoofdstuk nader toegelicht. De ervaringen van Nederlandse agrariërs in Bulgarije worden hier besproken.

7.1.1 Productiesectoren

In 2002 was er nagenoeg alleen activiteit van Nederlanders in pluimvee (leghennen) en bloemen (kweken van rozen). Hoewel toen verwacht werd dat er een vergelijkbare uitbreiding zou plaatsvinden als in Roemenië is deze uitgebleven. In Roemenië heeft een uitbreiding plaatsgevonden op het gebied van Nederlandse veehouders en daarna als logisch gevolg de akkerbouw. Veevoeder is namelijk een belangrijke kostenpost en het maakt een belangrijk verschil als dit ook lokaal geproduceerd wordt. Hoewel er wel enkele Nederlandse ondernemingen bij zijn gekomen is dit niet in de veehouderijsector, maar alleen in de akkerbouw en tuinbouw. Het aantal Nederlandse/ Bulgaarse ondernemingen in de bloemenkwekerij is op dit moment zes, waarvan één zeer recentelijk begonnen is. In Bulgarije vindt men het benodigde land. De verschillende soorten bloembollen, machines en technologieën worden vanuit Nederland geïmporteerd. Omdat dit onderzoek zich richt op de voedselsector en specifiek op productie wordt er verder geen aandacht

besteed aan de bloemenkwekers en handel in bloembollen tussen Bulgaarse en Nederlandse bedrijven.

De onderneming in pluimvee is volledig in Bulgarije actief sinds 1998. Deze is gelegen in de regio Lovech vlakbij de grote stad Veliko Turnovo. De onderneming heeft 4000 kippen en bezit ongeveer 40 hectare grond. Men had al een bedrijf in Nederland, maar dat is verkocht op het moment dat ze zich volledig op Bulgarije wilden richten. Toen er eenmaal voor gekozen was om zich volledig op Bulgarije te gaan richten is men ook gaan investeren in het bedrijf en de omliggende gebouwen.

In 2006 heeft een coöperatieve groep van 29 Nederlandse investeerders een landbouwbedrijf gestart in Nevsha in de regio Varna. Het doel was om land te kopen en daarna te gaan investeren. Ze hebben een bestaand bedrijf overgenomen en die door middel van investeringen is gemoderniseerd en ze beschikken nu over 1200 hectare grond. Op deze landbouwgrond worden maïs, zonnebloemen, gerst en tarwe verbouwd.

Sinds 1992 is deze ondernemer al internationaal actief met het planten van aardappels voor Agrico. Naast andere internationale projecten is hij ook altijd in Nederland actief geweest als boer. In 2005 heeft hij in Bulgarije de groep Nederlanders opgezocht die in Nevsha aanwezig waren en is een poosje als manager voor hen aan de slag geweest. Na een paar jaren is hij zelf kleine stukjes land gaan opkopen en is hij voor zichzelf begonnen in dezelfde regio. Hij is nog maar zeer recentelijk gestart met zaaien van zonnebloemen en bloemzaden op zo'n 30 hectare. Een gedeelte van de bloemzaden is mislukt waardoor hij er nu maïs heeft gezaaid, maar de eerste oogst moet nog komen.

HortiGreenPower heeft in 2008 een project opgezet in Bulgarije in de buurt van de haven van Varna, in Oost-Bulgarije. Het doel van het project is om op biologische wijze groenten te verbouwen in kassen op ongeveer 60 hectare. Op het moment van dit onderzoek zijn ze nog in de beginfase van het project. Het is de bedoeling om de 60 hectare grond te kopen, maar door wet- en regelgeving is de definitieve aankoop uitgesteld. Het was de planning om de eerste oogst in januari 2011 te laten plaatsvinden, maar door regelgeving en andere onduidelijkheden is deze planning niet gehaald. De eerste oogst zal waarschijnlijk in 2013 plaatsvinden.

7.1.2 Handel

Hoewel er weinig Nederlanders zelf actief betrokken zijn bij agrarische productie in Bulgarije is er op het gebied van handel in agrarische producten tussen Nederland en Bulgarije aanzienlijk meer activiteit. Nederlandse bedrijven als Agrico (verpakken, verkoop en distributie van poot- en consumptieaardappelen) en Enza Zaden (groenterassen) hebben een moederbedrijf in Nederland en wereldwijd deelnemingen, zo ook in Bulgarije (hierover meer onder juridische vormen). Niet alleen zijn er dochterondernemingen aanwezig in Bulgarije maar ook enkele bedrijven die producten exporteren vanuit Nederland naar Bulgarije. Hierbij gaat het om bekende Nederlandse producenten als Unilever en Nutricia. Daarnaast zijn er nog kleinere ondernemingen die handelen in bijvoorbeeld kruiden of kaas. Gerelateerd aan de landbouwsector zijn er ook nog ondernemingen actief in het verhandelen van Nederlandse technologieën op het gebied van kassenbouw en verpakken van producten. In totaal zijn er dus een tiental Nederlandse ondernemingen die op een of andere manier verbonden zijn met de agrarische sector in Bulgarije. Hoeveel het precies betreft is lastig te achterhalen, omdat niet elke onderneming geregistreerd is bij de Nederlandse Ambassade in Sofia en omdat het om privé-informatie gaat en ook Bulgaarse organisaties als Invest Bulgaria niet alle benodigde informatie mogen vrijgeven.

7.1.3 Juridische vormen

Logischerwijs zijn er verschillende juridische vormen van samenwerking tussen Nederland en Bulgarije. Over het algemeen kiest men voor een joint venture of start men een Bulgaarse BV. Het opstarten van een Bulgaarse BV kan met honderd procent buitenlands geld worden gedaan. Het is dan ook zeer gemakkelijk voor een Nederlander om zich als Bulgaarse BV in te schrijven in de kamer van koophandel. Het opstarten van een Bulgaarse BV maakt het mogelijk om land te kopen in Bulgarije, want als buitenlandse onderneming is dat niet toegestaan. Er zijn niet alleen Bulgaarse BV's maar zo heeft Agrico Nederland een deelneming in Bulgarije en Enza Zaden een dochteronderneming in de vorm van een commercial office in Bulgarije. Bij deze ondernemingen is het management in handen van Bulgaren.

Bij de in Bulgarije opgezette onderneming in de pluimvee is het management voornamelijk in de handen van Nederlanders. Ze wonen niet permanent in Bulgarije, maar hebben wel de eindverantwoordelijkheid en reizen regelmatig naar Bulgarije om fysiek aanwezig te zijn op de onderneming. Het landbouwbedrijf dat in Nevsha is gestart is een coöperatie van Nederlandse investeerders die in eerste instantie door een Nederlander geleid wordt, maar nu een Bulgaars management heeft. Daarnaast is er nog een Nederlandse ondernemer die gewoon aan de slag is als boer op een aantal hectare grond. Hij heeft alleen af en toe wat seizoenswerkers in dienst, maar doet verder het verbouwen en oogsten zelf.

7.2 Ervaringen van Nederlandse boeren in Bulgarije

Omdat het maar een klein aantal Nederlandse ondernemingen betreft die actief zijn in de Bulgaarse primaire agrarische productie sector is het ook vrij subjectief om vanuit deze ervaringen op te maken wat de daadwerkelijke situatie is voor buitenlandse ondernemingen in de sector. Het geeft echter wel een indicatie van de ervaringen van de Nederlandse ondernemers in Bulgarije en welke verhalen zij eventueel meenemen naar Nederland. De Nederlanders waarmee gesproken is zijn over het algemeen vrij negatief en vragen zich sterk af of ze er ooit aan hadden moeten beginnen om in Bulgarije iets op te starten. Dit heeft verschillende redenen. Over het algemeen kan gezegd worden dat het voornamelijk te maken heeft met verwachtingen die niet waar gemaakt kunnen worden. Er zijn twee groepen te onderscheiden die naar Bulgarije komen. De eerste groep betreft pioniers die het een uitdaging vinden om in een onbekend land iets op te zetten. De tweede groep Nederlanders maakt specifiek de keus om in Bulgarije een onderneming te beginnen. Deze groep verblijft ook nog regelmatig in Nederland maar is zelf verantwoordelijk voor het management van de onderneming. Problemen die genoemd worden door de Nederlanders zijn voornamelijk gerelateerd aan bureaucratie. De positieve kanten lagen eerder in het goedkoop aankopen van land en gemakkelijk overnemen van oude ondernemingen.

7.2.1 Onderneming starten

Voor de pluimveehouder heeft een aantal jaar geduurd voor hij echt volledig in Bulgarije actief werd. Zijn bedrijf in Nederland heeft hij aangehouden tot 1998. Hij heeft gekozen voor de regio Veliko Turnovo omdat dat een strategisch goede plek was en hij daar de mogelijkheid had om land te kopen van de staat en zo in één keer 40 hectare aaneengesloten land kon kopen en daarbij de bestaande gebouwen kon overnemen. Hij heeft hulp van Bulgaren gehad, maar in die tijd was het nog niet zo duidelijk georganiseerd als nu. Ook waren er eind jaren '90 nog geen banken die konden ondersteunen. De aankoop was erg goedkoop en naar eigen zeggen ongeveer vijf procent van de gehele investering. Materiaal dat nodig was is uit Nederland per schip naar Bulgarije overgekomen. Met materiaal wordt hier bedoeld de gehele veevoerfabriek uit Nederland samen met de stallen en het irrigatiesysteem. Voor de locatie van het landbouwbedrijf hebben ze ook gebruik gemaakt van

iemand om een goede plek te vinden in Bulgarije om iets te beginnen. Zij hebben een failliet bedrijf overgenomen. De overname heeft meer tijd gekost dan van te voren was verwacht.

Het bedrijf in Nevsha heeft een paar bedrijven overgenomen en is grond gaan pachten. De eerste twee jaar heeft het bedrijf veel verlies gedraaid, maar daarna kwam er een stijgende lijn. In eerste instantie stonden ze er best kritische tegenover om in Bulgarije een onderneming te beginnen vanwege de corruptie die er zou zijn. Zelf hebben ze daar echter weinig van gemerkt. Ze hebben 17 personeelsleden, maar over vijf daarvan zijn ze tevreden. Ze hebben bedrijven overgenomen die failliet waren en de omstandigheden rondom het opstarten van het bedrijf zijn allemaal tegengevallen. De allereerste manager van dit bedrijf was een Nederlander. Hij is na twee jaar gestopt met het managen van deze coöperatie en daarna zelf iets begonnen. Hij is in 2011 begonnen met langzaam opkopen van land. Omdat hij al langer in Bulgarije werkt en woont, pakt hij het allemaal heel voorzichtig aan en gaat langzamerhand verder uitbreiden. Zijn eerste oogst moest ten tijde van het interview nog plaatsvinden.

7.2.2 Personeel en samenwerken

In Bulgarije is 8,8 procent van de beroepsbevolking werkloos (EIU, 2011). De werkloosheid komt voornamelijk in rurale gebieden voor. Vele mensen trekken vanuit de rurale gebieden naar de grotere steden of naar het buitenland om werk te vinden. Het voorzieningenniveau in de dorpen neemt af en de leefbaarheid gaat achteruit. Ook is er sprake van vergrijzing in de rurale gebieden in Bulgarije en de werkende personen in de landbouwsector. Van het aantal werkende personen in de landbouwsector is 54,6 procent ouder dan 55 jaar, zoals is genoemd in hoofdstuk vijf.

Afhankelijk van wat voor bedrijf of onderneming men start lijkt het toch gemakkelijk om personeel te vinden vertellen de Nederlandse boeren in Bulgarije. De Bulgaren kennen hun eigen grond goed en hebben kennis van hoe er gewerkt moet worden op het land. Wel gaat er een periode overheen voordat het goede personeel onderscheiden is van het minder goede personeel. Ook al zou de Bulgaar graag voor een Nederlander werken in Bulgarije, moet daar wel een kanttekening gemaakt worden omdat het tijd kost om vertrouwen te winnen van de lokale bevolking. Er heerst een beeld dat buitenlanders al het land opkopen en oneerlijke concurrentie veroorzaken, waar de lokale bevolking niet blij mee is. In realiteit lijkt het mee te vallen met de 'invasie' van buitenlandse investeerders, maar door dit beeld moet er wel iets overwonnen worden om met lokaal personeel in contact te komen. Anderzijds is men blij om geld te kunnen verdienen en werkzaam te zijn in de agrarische sector omdat dit soms de enige vorm van werkgelegenheid is in rurale gebieden.

De Bulgaren in de agrarische sector zijn niet direct echte ondernemers te noemen, hoewel die er wel steeds meer lijken te komen. Nu houden voornamelijk de Nederlanders nog het management voor hun eigen rekening omdat het lastig schijnt te zijn om goede lokale managers te vinden. Als men eenmaal wat langer in Bulgarije verblijft, is het gemakkelijker om een betrouwbaar iemand te vinden die het management op zich zou kunnen nemen. Dit geldt overigens niet voor de pioniers die naar Bulgarije komen.

Nog een kanttekening die gemaakt moet worden is het feit dat Bulgaren niet altijd de meerwaarde zien van samenwerking. Vanwege het communistische verleden ligt het niet in de aard van de Bulgaren om een ander te vertrouwen of de ander iets te gunnen. Tijdens het communisme wisten de Bulgaren niet wie ze wel of niet konden vertrouwen en lijkt nog steeds zijn weerslag te hebben. Dit is dan ook de reden dat er weinig interesse is in het opzetten van gezamenlijke verenigingen ten behoeve van de sector. Tegenwoordig zijn er echter maar drie verenigingen, ondanks de financieringen vanuit de EU die het opzetten van georganiseerde verenigingen mogelijk maken. Er blijkt voor de individuele Bulgaarse landbouwproducent geen meerwaarde te zijn om zich te verenigen en samen te werken aan een verbeterd model voor de landbouw. Samenwerking en het opzetten van verenigingen is juist wel erg belangrijk voor de verbetering van de landbouwsector. Tegenwoordig is het voor de individuele producent in Bulgarije namelijk moeilijk

om zijn product op de Bulgaarse markt te krijgen. De redenen waarom men geen behoefte heeft om zich te verenigen zijn echter onduidelijk. Er wordt door landbouwers zelf gezegd dat het aan het volkskarakter ligt (Radoslavova, 2011).

7.2.3 Financiën

Nederlanders in Bulgarije kunnen gebruik maken van EU-fondsen, maar dit is geen reden gebleken om in Bulgarije te beginnen. Onder de Bulgaren zelf is soms onbekend hoe het precies werkt met het aanvragen van subsidies. Daarnaast is een vereiste om subsidies te krijgen dat er ook een eigen bijdrage wordt geleverd, wat in sommige gevallen niet mogelijk is. Aanvragen van subsidies is een bureaucratisch proces en kost veel tijd. In Nederland hoeft men bij wijze van spreken een a4 formulier in te vullen terwijl dat in Bulgarije een heel pakket betreft. Daarom hebben enkele Nederlanders een persoon in dienst die een dagtaak heeft aan het invullen van formulieren en dan is het nog maar de vraag of de aanvraag goedgekeurd wordt. De uitbetalingen van het nationale deel laten altijd lang op zich wachten (meer inhoudelijk over EU-fondsen in hoofdstuk vier).

De ervaring van de Nederlandse boeren in Bulgarije heeft geleerd dat als men investeringen doet in Bulgarije men er vanuit moet gaan dat je twee keer zoveel geld moet investeren dan in eerste instantie verwacht. Daarnaast is gebleken dat het betalen en terugvragen van belasting problematisch is in Bulgarije. Niet alleen buitenlandse ondernemingen kampen met dit probleem, maar ook de Bulgaarse ondernemingen. Het probleem ontstaat omdat er in Bulgarije een ketenaansprakelijkheid is op het gebied van BTW. Als één van de leveranciers in de keten geen BTW heeft afgedragen is de eindgebruiker aansprakelijk. In de graanhandel zijn de problemen misschien wel het grootst. Omdat er ook nog sprake is van exportbedrijven is de controle extra groot. De pluimveehouder is bijvoorbeeld eindgebruiker voor hen zou het mogelijk moeten zijn om te kunnen controleren of binnen de hele keten alle verantwoordelijken hun BTW hebben afgedragen zodat hij als eindgebruiker niet verantwoordelijk wordt gesteld voor niet afgedragen BTW. Helaas is er geen systeem dat BTW registreert en daardoor is de situatie dus ook fraudegevoelig. Het gevolg is dat als er een revisie plaatsvindt en men niets vindt het minimaal zes maanden kan duren voor je daadwerkelijk je BTW terugkrijgt. Als de belastingdienst wel iets vindt, wat vaak het geval is, moet er een rechtszaak komen. Allereerst bij de regionale rechtbank, die per definitie gewonnen wordt door de belastingdienst. Daarna is er een rechtszaak bij het hooggerechtshof, die wel gewonnen kan worden door een bedrijf. Dit proces kost veel tijd en geld (de kosten bedragen tussen de 15 en 40 procent van het totale terug te vorderen BTW-bedrag). Deze vele kosten en tijd die er in zo'n proces gestoken moet worden is niet bevorderlijk voor de Nederlandse ondernemers, aldus de Nederlandse boeren die in Bulgarije actief zijn.

Het landbouwkredietwezen dat zeer belangrijk is voor de agrarische ondernemer is in Bulgarije niet opgezet. Wel zijn er banken die specifiek voor agrariërs kredieten verlenen met lage rentepercentages. De risico's zijn echter hoog en daarom niet aantrekkelijk. In Nederland verleent de Rabobank specifiek kredieten aan agrariërs, maar in Bulgarije is geen mogelijkheid om aanspraak te doen op kredieten.

7.2.4 Afzetmarkt

Volgens Rabobank International is één van de redenen om naar Oost-Europa te gaan de veronderstelde markt. Met veronderstelde markt wordt bedoeld dat men vaak geen goed beeld heeft van de afzetmarkt en dat er niet genoeg kennis is over wat men precies in welke hoeveelheden eet en daarom het afzetgebied achteraf tegen kan vallen. De Bulgaarse populatie is niet zo groot in vergelijking met de meeste andere Centraal- en Oost-Europese landen en heeft daarom ook niet dezelfde vraag als in de andere landen. Roemenië bijvoorbeeld heeft een veel grotere afzetmarkt dan Bulgarije. De omringende landen van Bulgarije zijn dan ook onderdeel van

het afzetgebied van de Nederlandse producenten. Hoe het product de klant bereikt is anders gestructureerd in Bulgarije dan in Nederland. Enerzijds is er een groot verschil omdat er weinig veel producerende ondernemingen zijn en veel weinig producerende ondernemingen. Anderzijds zijn de supermarktketens nog een vrij nieuw verschijnsel, terwijl eerder veel verkocht werd op lokale markten. Op zich is voor de pluimveehouder de afzetmarkt groot genoeg, maar dit betreft dan niet alleen Bulgarije. 20 procent van de producten wordt verkocht via supermarkten. De winkelketens als Metro en Billa zijn nog maar een paar jaar aanwezig in Bulgarije, wat een positieve ontwikkeling is, die echter langzamer verloopt dan de pluimveehouder had verwacht. Het probleem voor de weinig producerende boeren is om hun product bij de klant te krijgen. Supermarktketen Billa wil bijvoorbeeld zekerheid hebben dat ze grote hoeveelheden producten kunnen afnemen, waar een kleine boer niet aan kan voldoen. Daarom is deze gedwongen om zijn of haar producten te verkopen in het dorp waar men woont en is het voor hen dus ook lastig om al hun producten te verkopen. Ook zijn er nog veel Bulgaarse huishoudens die hun eigen eten verbouwen en dus zelfvoorzienend zijn.

In Nederland bestaat het veilingssysteem en zijn er nevenorganisaties die zich bezig houden met de afzet en organiseren dat producten bij de klant terecht komen. In Bulgarije is de markt ongeorganiseerd. Er zijn voorbeelden van Bulgaren in de aardappelteelt die in Bulgarije produceren en Griekenland als afzetgebied hebben. In Bulgarije kunnen ze hun product niet kwijt en daarom verkopen ze aan bekenden in Griekenland. Een van de redenen dat de markt zo ongeorganiseerd is vanwege het al eerder genoemde vertrouwensprobleem en het misgunnen van elkaars goede posities van Bulgaren onderling. Daarnaast is in sommige rurale gebieden de infrastructuur zeer slecht en zijn wegen slecht begaanbaar. Dit maakt het transport van producten ook lastig. Als men naar Bulgarije komt moet hier zeker rekening mee gehouden worden.

7.2.5 Redenen om niet naar Bulgarije te gaan

Naast de mensen die daadwerkelijk naar Bulgarije zijn gekomen zijn er ook enkele voorbeelden van individuen of organisaties die interesse hebben getoond in Bulgarije, maar uiteindelijk toch niet zijn gekomen om diverse redenen. Van deze redenen wordt een indicatie gegeven in deze paragraaf.

Allereerst is Bulgarije een vrij onbekend land onder Nederlanders. Ten tweede als men iets in Nederland hoort over Bulgarije is het regelmatig gerelateerd aan Bulgaren die in Nederland woonachtig zijn en problemen veroorzaken. Oftewel er heerst een negatief beeld over Bulgarije onder Nederlanders dat niet bevordert om interesse te tonen in het land. Nederlanders in Bulgarije bevestigen dat deze negatieve beeldvorming er inderdaad is. In de kranten wordt het ene schandaal na het andere genoemd en termen als corruptie en criminaliteit, worden regelmatig in relatie gebracht met Bulgarije. Daarnaast zijn er ook nog Nederlanders die in Bulgarije proberen te ondernemen en met negatieve verhalen terugkomen naar Nederland of het ergens anders proberen. Het is lastig te beoordelen in hoeverre dit beeld klopt met de werkelijkheid, maar het speelt zeker een rol en is een van de redenen voor de geringe interesse vanuit Nederland.

Zodra men ondanks de negatieve ideeën die er heersen over Bulgarije toch interesse heeft en zich verder gaat verdiepen loopt men over het algemeen tegen het probleem aan dat de landbouwgrond zeer gefragmenteerd is in Bulgarije. Uit verschillende interviews is gebleken dat als Nederlanders, maar ook andere buitenlandse investeerders, horen op welke manier boerderijen in Bulgarije tot stand komen en er geen geconsolideerde percelen van 1000 ha. of meer beschikbaar zijn, ze hun voornemen opgeven. De hervormingen van het grondbezit en het grote aantal eigenaren, dat het land niet bewerkt of daar geen interesse in heeft, leiden er toe dat de landbouw (land is de hoofdbron voor landbouw) op een doodlopende weg is blijven steken. Er zijn vele mensen die een deel van hun land verpachten en het andere deel in bezit houden. Voor agrarische ondernemers is het te risicovol om langetermijninvesteringen te doen als land gepacht wordt en geen eigendom is. Pachtcontracten zijn vaak voor een jaar en als men niet zeker is het volgende jaar

weer te kunnen beschikken over hetzelfde perceel gaat men ook niet investeren. In Lovech in Noordwest Bulgarije, is bijvoorbeeld een boer met 3500 hectare tot zijn beschikking, maar deze 3500 hectare is eigendom van 2900 verschillende eigenaren en dit is geen uitzonderingssituatie. Verschillende fondsen houden zich bezig met het consolideren van land, maar dit is een zeer langzaam en intensief proces. Normaal wordt landconsolidatie gedaan door de overheid, maar de Bulgaarse overheid lijkt hier weinig interesse in te hebben. Fondsen zien potentie in het achterhalen van alle landeigenaren, het land opkopen en zo grotere stukken land verpachten of doorverkopen. 20 jaar geleden is het land geprivatiseerd, eerst was het eigendom van de staat maar na de val van de Muur kreeg men zijn eigen stukken land terug. Als er gesproken wordt over landconsolidatie gaat het meestal om landgebruik en niet om landeigendom. Landfondsen zoeken alle eigenaren van een dorp bij elkaar en bespreekt met hen welke stukken land van wie is en probeert dan afspraken te maken met alle boeren wie van welk perceel gebruikmaakt. Boeren ruilen van percelen, zodat deze groter worden. Dit leidt er toe dat het landeigendom nog steeds versnipperd is, maar het landgebruik steeds meer wordt geconsolideerd. Deze fondsen hebben tot dusver alleen nog maar land aan Bulgaren verkocht en verpacht. Dit om de reden dat buitenlanders interesse tonen, maar deze verliezen zodra men er achter komt dat het om kleine percelen gaat. Ongeveer 20 procent van de landbouwgrond is nog beschikbaar, maar dus in gefragmenteerde vorm.

Een ander aspect dat de komst naar Bulgarije onaantrekkelijk maakt voor Nederlanders is dat het leven als agrarische ondernemer in Bulgarije heel anders is als in Nederland. Nederlandse boeren hebben vaak al jarenlang een boerenbedrijf dat van vader naar zoon of kleinzoon gaat. Ze bezitten de grond voor jaren en leven op hun eigen erf. Er is een erf met een woning en daaraan aangesloten zijn de eigen weilanden en landbouwgronden gekoppeld. In Bulgarije wonen de boeren over het algemeen niet op hun eigen erf, maar in een dorp. De woningen zijn in het dorp gelegen en de weilanden of de landbouwgrond liggen aan de rand van het dorp of zelfs in een ander dorp. Daarnaast is het zo, zoals al eerder genoemd dat de dorpen leeglopen in Bulgarije en het voorzieningenniveau in de meeste dorpen achteruit gaat. Dit is in eerste instantie dus ook niet aantrekkelijk voor Nederlanders. Voor Nederlandse ondernemers die alleen komen is de afhankelijkheid van scholen en een goed voorzieningenniveau minder van belang dan voor een ondernemer die wil emigreren met zijn gehele gezin. Emigratieconsultanten adviseren dan ook verschillende regio's voor alleenstaanden en voor ondernemers met gezinnen. De emigratiebureaus krijgen echter maar weinig vraag naar Bulgarije. Als deze vraag er wel zou zijn, zouden emigratiebureaus Nederlanders afraden om naar Bulgarije te gaan met het hele gezin. De Nederlanders die een onderneming hebben in Bulgarije zijn dan ook allemaal maar gedeeltelijk woonachtig in het land. Nu helder is welke activiteiten er zijn van Nederlandse boeren in Bulgarije en welke ervaringen de Nederlanders hebben, wordt in het volgende gedeelte ingegaan op de beelden die er onder de respondenten bestaan en welke overwegingen de respondenten hebben gehad om wel of niet naar Bulgarije te gaan.

7.3 Beelden en overwegingen

Het tweede hoofdstuk is uitgebreid ingegaan op de beelden die er over Centraal- en Oost-Europa heersen, maar is beperkt gebleven over het specifieke beeld dat er over Bulgarije heerst. Dit omdat er nooit diepgaand onderzoek over is geweest. Wel zijn er verwachtingen duidelijk over de beelden en associaties die Nederlanders zouden hebben bij het land. Het onderzoek van Silvis en Jonker e.a (2002) is uitgevoerd over Nederlandse agrariërs die naar het buitenland gaan benoemd dat Bulgarije een onbekend land is. Onbekendheid speelt dan ook een rol bij de overwegingen van Nederlanders om naar Bulgarije te gaan. Als een land onbekend is zal het ook niet snel in de overwegingen worden meegenomen. Daarnaast hebben andere respondenten wel een beeld bij

Bulgarije maar dit beeld is overwegend negatief. In het onderscheiden van associaties zijn er maar enkele positief terwijl er een lange lijst van negatieve associaties is ontstaan tijdens de interviews.

7.3.1 Beelden

Bulgarije wordt gezien als een land ver weg in het oosten van Europa, waar tot voorheen weinig over gesproken en dus ook relatief onbekend is. Het is dan ook niet verrassend dat er veel respondenten hebben aangegeven hoe onbekend het land eigenlijk is onder buitenlanders en daarmee ook onder Nederlanders. Meerdere respondenten hebben aangegeven nog van geen één Nederlander gehoord te hebben die naar Bulgarije wilde gaan, terwijl ze wel wisten van Nederlanders die bijvoorbeeld naar Roemenië zijn geëmigreerd. De emigratieconsultanten kregen weinig tot geen vragen over de mogelijkheden in Bulgarije en het lijkt dus of er vanuit Nederland weinig belangstelling is voor Bulgarije. De Bulgaren lijken zich bewust van de onbekendheid van hun land en geven dit ook aan als reden voor de geringe activiteit van buitenlanders in de Bulgaarse landbouwsector.

“The visibility of the country is very small. We have a small country nobody knows about. In case of the European Union people realize now that it is more stable, but for investors the poor area is still there.” (EXPBUL1)

Deze expert op het gebied van investeringen in Bulgarije geeft een ontwikkeling aan in het beeld dat buitenlanders mogelijk hebben van Bulgarije. Voor toetreding was het land zeer onbekend, maar nu is er misschien wel wat meer aandacht voor het land vanuit investeerders. Als de onbekendheid wordt omgezet in meer bekendheid is het beeld echter negatief, want het land zou nog steeds arm zijn en daarom minder interessant voor investeerders of ondernemers.

Net als voor Roemenië en andere landen in Centraal- en Oost-Europa is er onderscheid te maken tussen het beeld dat er heerst over het land in het algemeen en het beeld over de landbouw. Allereerst komt het algemene beeld aan bod, daarna het beeld over de landbouw in Bulgarije. Het beeld dat er onder de respondenten heerst is heel globaal. Termen als armoede, maffia, gebrek aan veiligheid, corruptie en politieke gevoeligheden geven aan het hoe land er op dit moment aan toe zou zijn. Deze termen gerelateerd aan Bulgarije komen in elk interview naar voren. Iedereen gaat er vanuit dat het beeld heel negatief is onder Nederlanders die niet erg bekend zijn met het land, maar het gaat verder dan dat. Eén van de agrariërs die naar Bulgarije is gegaan zegt het volgende:

“Nederlanders zijn enorm negatief over Bulgarije, wat men hoort gaat over corruptie. Wat erg speelt is het feit dat het gewoon Roma zijn. Mijn lerares en beëdigd tolk had in Nederland alleen maar zaken met Roma. Als je door een Roma wijk rijdt in Bulgarije is dat niet wat de meeste Nederlanders willen zien. Ik neem bewust andere routes als mensen uit Nederland komen (De kortste route vanaf het vliegveld in Sofia naar Plovdiv gaat namelijk dwars door een Romadorp). Lees maar in de krant, als je ziet criminaliteit onder mensen in het hoge bedrijfsleven worden gewoon omgelegd. Een leverancier van ons is gewoon vermoord om een zakelijk conflict. Dat is ongekend in Nederland en ik was verbijsterd. Ik ben niet trots om dit te vertellen. Ik heb een buurman en die zat ook in de problemen en die durfde zijn eigen huis niet meer in. Ik heb mensen zien posten voor zijn huis. Dat is Bulgarije!” (AGR4)

Het beeld dat naar voren wordt gebracht in de Nederlandse media is negatief en men hoort alleen maar over corruptie. In Bulgarije wonen veel Roma, waarvan er ook steeds meer naar Nederland komen. Volgens deze respondent is dus het beeld dat naar voren wordt gebracht niet specifiek over de Bulgaren, maar maakt hij onderscheid tussen Bulgaren en Roma. De Roma veroorzaken hoofdzakelijk de problemen in Nederland en in mindere mate de Bulgaren. Toch spelen in Bulgarije

zelf ook problemen met corruptie. Door het op deze manier te verwoorden lijkt niet alleen het beeld slecht te zijn, maar is de werkelijkheid ook ongekend anders dan in Nederland. Een andere Nederlander die in Bulgarije woont, geeft ook aan dat er in de media een negatief beeld wordt gegeven over Bulgarije, maar dat de Nederlanders die in Bulgarije wonen ook een rol spelen in deze negatieve beeldvorming:

“Veel mensen hebben een extreem negatief beeld, voor mijn gevoel wordt dat vooral veroorzaakt door eigen eigenwijsheid. Het komt door incompetenties in het systeem en niet door de individuele Bulgaar. Nederlanders klagen vooral en komen niet met oplossingen. Communicatie [van Nederlanders] vanuit Bulgarije naar Nederland: pioniers en klein deel mislukt en die zullen altijd zeggen met die Bulgaren is niet te werken. De succesverhalen hoor je niet zoals Heineken en een ander aantal Nederlandse bedrijven doen het heel goed, maar die hoor je niet. Beeld in de kranten is negatief. Beeld over de Bulgaar dat naar Nederland wordt toegebracht is heel negatief.” (EXPBUL7)

Het bewijs dat Nederlanders die in Bulgarije actief zijn inderdaad negatieve verhalen vertellen over het land bleek al uit de eerdere uitspraak van een van de Nederlandse ondernemers in Bulgarije. Of het om een eigenwijze Nederlander gaat kan geen uitspraak over gedaan worden, maar het feit dat Nederlanders negatieve verhalen over Bulgarije vertellen, wat ook nog eens ervaringsverhalen zijn, maken het beeld alleen maar negatiever. Het negatieve beeld komt echter niet alleen van de Nederlanders in Bulgarije vandaan zegt een andere respondent, maar ontstaat ook door het beeld dat Bulgaren in Nederland uitstralen:

“Bulgarije heeft nou eenmaal niet echt de naam mee, dat is wel jammer [...] De Bulgaren in Nederland, dat is nou niet helemaal een fijne groep zeggen ze wel eens.” (EXPCE02)

Het algemene beeld dat er onder de respondenten over Bulgarije heerst, is dus negatief, maar anderzijds is het land ook onbekend. In tegenstelling tot de landen in Centraal- en Oost-Europa waar wel meerdere Nederlanders naar toe gaan is Bulgarije dus onbekender, maar heerst er wel ook een negatief beeld. Het negatieve beeld dat over de overige landen in Centraal- en Oost-Europa heerst, lijkt geen reden voor Nederlanders om niet naar het land te gaan, omdat het beeld over de landbouw in deze landen neutraal tot positief is. De vraag is alleen of dit in Bulgarije ook het geval is? Bestaat er een beeld van de landbouwsector in Bulgarije en zo ja is dit beeld negatief, neutraal of positief? Een van de respondenten maakt hierover een interessante opmerking:

“De beeldvorming over Bulgarije is niet goed. Als je andere mensen vertelt dat je in Bulgarije zit, denken ze altijd: ‘ben je gek dat je daar naar toe gaat? Het is daar heel erg corrupt!’ Maar de landbouw is niet zo’n booming business, dus daar gaat het niet zo snel mis.” (AGR1)

Het zou dus zo kunnen zijn dat ook al is het algemene beeld heel negatief, men zich ervan bewust is dat dit binnen de landbouwsector minder een probleem zal veroorzaken. Op het moment dat een Nederlandse boer zich daadwerkelijk gaat oriënteren op het land komen er ook andere aspecten aan bod zoals onbekendheid van wat de mogelijkheden zijn in Bulgarije.

"Je kunt grond kopen (wij hebben ondertussen 50 hectare maar dat zijn allemaal kleine perceeltjes). In de toekomst ben ik er van overtuigd, maar dat kan misschien nog wel vijf tot tien jaar duren, dat ook het eigendom bij elkaar gebracht wordt. Die grote fondsen zitten daar op te spinnen en wachten op de regering tot dat die overgaat op ruilverkaveling, maar wanneer dat is weet men niet. Een Nederlander kan daar niets mee want die zegt ik wil 40 hectare nu! Ik denk niet dat de meeste Nederlanders dat weten, maar als ze het horen lopen ze gelijk al weg!" (AGR3)

Onder Nederlanders is misschien niet bekend dat ze land kunnen kopen, terwijl dit een van de belangrijkste aspecten is voor het hebben van een agrarische onderneming. Dit kan een belangrijke reden zijn voor Nederlanders om hun interesse in Bulgarije te verliezen. In Bulgarije denkt men ook dat Nederlanders niet op de hoogte zijn van het feit dat ze landbouwgrond kunnen kopen in Bulgarije:

"Dutch farmers think that it is not possible to buy land. I am not sure if it is possible but if it is the case that you have to start a Bulgarian company, than you just do it. It is very easy here to start a company. You do not need any initial money and it can be 100 percent foreign owned, that is not a problem." (EXPBUL1)

Het is dus wel mogelijk voor Nederlanders om land te kopen, hoewel Nederlanders misschien denken van niet. Door middel van het opstarten van een Bulgaars bedrijf kunnen ze onder de naam van dit bedrijf landbouwgrond aankopen. Het bedrijf mag volledig gefinancierd zijn met Nederlands geld, wat in Polen bijvoorbeeld niet kan. Als men wel op de hoogte is van het feit dat er land gekocht kan worden en men zich verder gaat verdiepen komt men er alleen achter de landbouwgrond gefragmenteerd is en er geen grote aaneengesloten stukken land beschikbaar zijn. Bulgarije wordt zo alsnog weer onaantrekkelijk.

"Als Nederlanders de grens over gaan dan gaat het om oppervlakte. In Nederland is het gemiddelde geloof ik iets van drie hectare. Projecten die ik ken in Roemenië dan praat je minimaal over tien hectare. In Bulgarije geen, het is een lastig land. De grond is voor een groot deel gegeven aan heleboel verschillende partijen." (EXPCEO2)

Dat er inderdaad weinig tot geen grond gekocht wordt door Nederlanders, hoewel men wel interesse heeft in het land blijkt uit het gesprek met een directeur van een Bulgaars landbouwfonds dat zich bezighoudt met ruilverkaveling:

"Every second month we have a foreign investor that comes, sits on this table and says I want to buy 10.000 hectares. They are from Italy, Netherlands, Arabian, Russian, Greeks, Spaniards. All of them are not happy when they realize the land is fragmented." (EXPBUL2)

Dezelfde respondent praat verder over hoe het komt dat er maar weinig Nederlanders actief zijn in Bulgarije. Hoewel het hier niet specifiek over beeldvorming gaat, geeft het wel een duidelijk beeld van waarom Nederlanders weinig tot geen interesse zouden hebben in Bulgarije. De fragmentatie van de landbouwgrond blijft namelijk een terugkerend thema:

"The opportunities for Dutch farmers, it is so easy to establish a Bulgarian company. We had a lot of conversations with DLG [...] so I am sure these things should be well know and are known I think. I believe they [DLG] work on higher level and spread the information. The problem is the fragmentation [...] Another problem is the mentality. Bulgaria did not take the same path of a farmer's agriculture; here the model is more for big agricultural companies, not small farmers not families. That is why I talk about mentality. If we had the same mentality then it would have been easier to buy farms of Bulgarian farmers that maybe want to stop their farms. But this is not the case. The small farmers are more and more out of the business, so this is a problem for the Dutch farmers. They struggle with different mentality here; the other problem is the fragmentation and the infrastructure." (EXPBUL2)

Volgens deze medewerker van het ministerie van landbouw in Bulgarije is het dus niet het probleem dat Nederlanders niet weten dat ze geen grond kunnen kopen in Bulgarije. Het komt omdat het land zo gefragmenteerd is dat Nederlanders niet geïnteresseerd zijn. Naast het probleem met de gefragmenteerde landbouwgrond, worden er ook andere problemen aangekaart, namelijk de manier waarop de landbouw is georganiseerd. In Nederland zijn er familiebedrijven en in Bulgarije zijn de bedrijven veel grootschaliger dus is er ook een hele andere bedrijfsvoering, wat een reden kan zijn voor Nederlanders om niet naar Bulgarije te komen. Een ander beeld dat heerst onder Bulgaren over waarom Nederlanders niet naar Bulgarije komen is omdat ze misschien bang zijn voor een land dat zo ver weg is. Dit is volgens een van de respondenten echter niet de enige reden, ook hij benoemt weer het gefragmenteerde land. Anderzijds kaart hij aan dat er ideeën kunnen heersen onder Nederlanders over dat de regelgeving in Bulgarije onduidelijk is en dat voor problemen kan zorgen, net als de EU subsidies.

"I think Dutch are a little bit afraid of going to a country which is so far. The big distance. Another concern is that they are afraid that the parcels are very fragmented and that can not be solved. The rural infrastructure is also not so good and maybe another thing is that they could be afraid of some of the rules and that they do not have a clear idea of the EU subsidies in Bulgaria." (EXPBUL3)

De overmatige regelgeving in Nederland is een pushfactor voor Nederlandse agrariërs om naar het buitenland te gaan. De onduidelijke regelgeving zou daarom een pullfactor kunnen zijn voor Bulgarije. Als de regelgeving makkelijker is of onduidelijker wordt er ook minder op de regeltjes gelet en worden agrarische ondernemers niet zo beperkt in hun ondernemerschap. Dat dit beeld heerst onder Nederlanders wordt door een Nederlander die al jaren in Bulgarije woont bevestigd:

"Er lopen in Bulgarije nog te veel buitenlanders, maar ook Nederlanders rond die denken dat Bulgarije nog een jungle is en dat je vergunningen kunt kopen, maar het gros moet je gewoon regelen zoals het hoort." (EXPBUL7)

Het beeld over Bulgarije en Bulgaren in de media is dus overwegend negatief en de Nederlanders die in Bulgarije wonen, vertellen ook negatieve verhalen over het land en de inwoners. Daarnaast brengen de Bulgaren die in Nederland wonen daar geen verandering in, want ook zij worden negatief belicht in de media.

Ondanks al deze negatieve beelden die naar voren komen zijn er wel ook mensen die enkele positieve kanten belichten voor de landbouw. Zo weet een enkeling te noemen dat Bulgarije traditioneel gezien een sterk landbouwland is geweest en een exportland. Tomaten kwamen bijvoorbeeld uit Bulgarije. Klimaat zou gunstig zijn in Bulgarije en men noemt soms de grote stukken land die braak liggen. Alleen de aantal keren dat er iets positiefs werd genoemd over Bulgarije staat in contrast met de vele negatieve aspecten en beelden die naar voren zijn gekomen.

Toch hebben deze positieve aspecten meegespeeld in de afwegingen die Nederlanders hebben gemaakt over Bulgarije en ook hebben besloten om te proberen een onderneming te starten in Bulgarije. Andere hebben juist besloten om bewust niet in Bulgarije te gaan wonen. Deze overwegingen worden in de volgende paragraaf behandeld.

7.3.2 Overwegingen

De overwegingen die men heeft om in een land in Centraal- en Oost-Europa een onderneming te starten zijn in het vorige hoofdstuk uitvoerig aan bod gekomen. De twee overgebleven categorieën komen nu aan bod: *Nederlandse boeren die Bulgarije hebben overwogen en niet voor Bulgarije hebben gekozen en Nederlandse boeren die Bulgarije hebben overwogen en ook voor het land hebben gekozen.*

Het is echter duidelijk dat er maar weinig interesse is vanuit Nederland in Bulgarije en er ook maar weinig ondernemers naar toe zijn gegaan. Daarom is er ook weinig bekend geworden over dit aspect tijdens de interviews. De redenen en overwegingen die experts en emigratieconsultanten verwachten dat Nederlandse boeren hebben, zijn beperkt gebleken. De respondenten denken dat het te maken heeft met de volgende aspecten: het idee dat Roemenië misschien aantrekkelijker zou zijn op het gebied van veiligheid dan Bulgarije. Als er een jaarrond product⁴ geproduceerd wordt is het misschien interessanter om naar Spanje te gaan dan naar Bulgarije. In het vorige hoofdstuk zijn ook al enkele overwegingen genoemd met betrekking op de moeilijke taal en het Cyrillische schrift dat in Bulgarije wordt gebruikt, wat in andere landen als makkelijker wordt ervaren, net als het aantal ton dat je van een hectare kan halen, wat in Bulgarije minder zou zijn. Een van de agrariërs die al in Bulgarije woont, noemt nog andere aspecten met het oog op de leefomgeving. Op de vraag of het in Polen of Roemenië meer gebruikelijk is om op je eigen erf te wonen dan in Bulgarije, geeft hij het volgende antwoord:

“Ja daar wel meer. Naar Polen gaan mensen toe met een boerenachtergrond die het gewend zijn om op hun eigen erf te wonen. Toen ik stopte met boeren veranderde mijn mentaliteit, ik heb nooit op mijn eigen erf gewoond. Ik ben daaraan gewend, maar een boer die van zijn eigen bedrijf in Nederland komt is een ander verhaal. Dan gaan ze naar Polen toe en dan zitten ze in een dorpje, maar Polen is ook wel wat beter ontwikkeld en het voorzieningenniveau in de dorpen is ook wel wat hoger in Polen dan in Bulgarije. In Bulgarije gaat het eigenlijk alleen maar verder naar beneden.” (AGR3)

Het voorzieningenniveau speelt natuurlijk een belangrijke rol in de migratiekeus. Als een Nederlander samen met zijn gezin wil gaan emigreren is het van belang dat er in ieder geval winkels en scholen in de directe omgeving aanwezig zijn. Als het voorzieningenniveau in de rurale gebieden in Bulgarije slechter zou zijn dan in Roemenië of Polen bijvoorbeeld, is het logisch dat Nederlanders minder snel voor Bulgarije zouden kiezen dan voor een van de andere landen in Centraal- en Oost-Europa. Een ander belangrijk aspect is de thuismarkt. Roemenië en Polen hebben veel meer inwoners dan Bulgarije, waardoor de thuismarkt in Bulgarije veel kleiner is dan in bijvoorbeeld Roemenië of Polen. Als laatste is nog genoemd dat de banden met Rusland die Bulgarije heeft gehad een negatief aspect zou kunnen hebben in vergelijking met Roemenië.

“Bulgarije is altijd maatje geweest van de Russen en Roemenië bijvoorbeeld niet zozeer. Roemenië had wel Ceausescu als leider, maar het land was nooit zo verbonden met Rusland als Bulgarije is geweest.” (EMICON3)

⁴ Een product dat het hele jaar door geproduceerd kan worden en niet afhankelijk is van het seizoen.

Dit zijn overwegingen die Nederlanders over Bulgarije meenemen in hun beslissingsproces. De enkele ondernemers die er voor kozen om naar Bulgarije te gaan hebben ook wel andere landen overwogen, maar deze waren niet doorslaggevend. Omdat het maar een viertal betreft worden deze alle vier genoemd:

“We hebben iemand op pad gestuurd om vlakbij een stad, redelijke goede stad en toerisme en een vliegveld een locatie te zoeken [...]. Om deze locatiefactoren allemaal te krijgen moesten we goed zoeken. Oekraïne bijvoorbeeld kostte heel veel tijd om daar te komen. Dat is voor Varna niet het geval [...]. Polen is dichterbij en heeft betere grond, maar toen wij naar Polen wilden was Polen al vol. Ook het kopen van grond kon niet in Polen in Bulgarije kan dat wel als je maar als Bulgaarse onderneming start. Dan kan je via aandelen toch volledig eigenaar zijn. In Polen kan je maar voor 49 procent eigenaar zijn of aandeelhouder.” (AGR1)

“Wij hebben ook Roemenië en Oekraïne overwogen, maar uiteindelijk gekozen voor Bulgarije vanwege de klimaatgegevens en de logistieke locatie. Het klimaat is uitermate geschikt voor glas- en tuinbouw.” (AGR2)

“Puur gewoon nieuwsgierigheid ik had alle landen al gezien en vond dat daar niks te halen was. Hier zag ik de zon en mensen waar ik mee door de bocht kon en kan en die mensen kende ik toentertijd nog niet. We deden ook wat in onroerend goed dat loopt nu natuurlijk allemaal wat slechter na de crisis en dan blijf je meer hangen hier. Ik doe ook nog consultancy in Armenië en Oekraïne niet alleen in Bulgarije. Daarnaast heb ik in Nederland nog een camping dus het is echt van alles nog wat.” (AGR3)

“Nadat de muur gevallen was zijn we wat in Oost-Europa gaan rond kijken samen met mijn broer. Eerst wat georiënteerd in Oost-Duitsland, dat liep op niets uit. Daarna Hongarije beetje leren kennen, Tsjechië en Slowakije daar zijn we heel dichtbij geweest. Maar dat liep fout omdat we een bedrijf wilden overnemen maar daar waren 20 aandeelhouders en dat waren coöperaties die aandeelhouder waren in het bedrijf. Daar zijn we bijna een jaar mee bezig geweest en dacht er bijna mee klaar te zijn, maar toen kwam ik een figuur tegen die ik als eerste had moeten ontmoeten die een procent van de aandelen en een hoop politieke invloed had en toen was in eens alles van de baan. Ondanks dat we de directie achter ons hadden. De directeur was vrij nieuw en die heeft een hele hoop aan ons gehad, maar wij niks aan hem. Ik was erg teleurgesteld [...] Het probleem was om een meerderheid te krijgen. Toen kwam ik bij toeval in Bulgarije terecht. Een Nederlander vroeg of ik gewoon een keer mee wilde. Hij wilde een project waar ik niks in zag, maar ben wel mee gegaan. Het was in Bulgarije geen probleem om een meerderheid te krijgen en de prijs was zo laag. Het heeft wel maanden geduurd voordat we het ook gekocht hebben. We hebben het bedrijf met contant geld betaald aan het ministerie. Het land was helemaal leeg geroofd maar in 1998 hebben we toch besloten om het echt door te laten gaan en toen zijn we gaan investeren.” (AGR4)

De Nederlandse ondernemers die naar Bulgarije zijn gegaan, hebben allemaal eerst andere landen overwogen en verkend voordat de keus daadwerkelijk op Bulgarije viel. De landen die in de overwegingen zijn meegenomen betreffen Duitsland, Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Roemenië en Oekraïne. Bulgarije was echter niet altijd de eerste keus, maar omdat het in andere landen niet lukte om voor elkaar te krijgen wat men wilde, viel de keus toch op Bulgarije. Het aspect van land kopen komt naar voren zoals ook verwacht werd door andere respondenten, net als het gunstige klimaat in Bulgarije. Wat tot nu toe nog niet aanbod is gekomen is het feit of Nederlanders mensen kenden die al in Bulgarije actief waren. Dit is dan ook voor geen één van de ondernemers het geval geweest. Pas toen de keus al gemaakt was om naar Bulgarije te gaan hebben de

ondernemers elkaar in Bulgarije leren kennen. Bekenden in Bulgarije waren er dus niet en dit heeft dan ook geen rol gespeeld bij de beslissing voor het land. De infrastructuur en de mentaliteit blijven ook ongenoemd bij het overwegingproces. Keuzes en overwegingen die worden gemaakt lijken voornamelijk vanuit een bedrijfsmatig perspectief te zijn genomen en niet zozeer vanuit persoonlijke voorkeuren. Een Nederlander die zich bezig houdt met agrarische projecten, maar zelf geen agrarische productie bedrijf heeft geeft echter wel aan voor Bulgarije gekozen te hebben vanwege de leefomgeving, maar geeft hierbij alleen aan dat in Bulgarije de leefomgeving van vele male betere kwaliteit is dan Oekraïne hoewel hij ook bekend is met andere landen in Centraal- en Oost-Europa:

“Ik doe projecten in verschillende landen Turkije, Roemenië, Rusland en andere nieuwe lidstaten. Als ik Bulgarije vergelijk met een project in Oekraïne het werk is nagenoeg hetzelfde maar de omstandigheden zijn anders. Kwaliteit van leefomgeving is vele malen beter in Bulgarije dan in Oekraïne. Dus zo verschoof mijn interesse naar Zuid- en Oost-Europa. Op een gegeven moment werkte ik wat langer in Bulgarije toen leerde ik mensen hier kennen en heb ik een Bulgaarse vrouw gevonden.” (EXPBUL7)

Nu duidelijk is welke beelden er heersen over Bulgarije en de landbouw en de overwegingen die Nederlanders maken wordt er een stap terug gemaakt. Deze stap terug is om te kijken wat eigenlijk de vraag dan wel de interesse is vanuit Nederland. Door in te zoomen op de vraag vanuit Nederland kan ook beter gekeken worden naar de rol die beeldvorming speelt in het keuze proces. Uit het hierboven geschrevene lijkt namelijk de beeldvorming wel een rol te spelen, maar zijn er ook nog andere aspecten van belang om te belichten.

7.4 Afsluiting

De relaties die er zijn tussen Nederland en Bulgarije in de landbouw en de invloed van beeldvorming en ervaringsverhalen kan als een cyclisch proces worden gezien. Beginnend bij het feit dat Bulgarije altijd een vrij onbekend land is geweest onder Nederlanders en ook op het gebied van landbouw geen sterke naam, is reden nummer één dat er weinig Nederlanders naar toe zijn gegaan om een onderneming te starten. Vervolgens zijn er mensen die iets meer van Bulgarije afweten of zich door de media hebben laten beïnvloeden en aan de hand van krantenberichten en andere media een beeld hebben gevormd over het land, wat overwegend zeer negatief is. Toch zijn er mensen die ondanks het negatieve beeld wel interesse hebben in Bulgarije omdat pogingen in andere landen in Centraal- en Oost-Europa tot niets hebben geleid. Dan zijn er twee groepen te onderscheiden, namelijk groep één die zich gaat verdiepen en alsnog afhaakt vooral vanwege de gefragmenteerde grond en groep twee die zich verdiept en ook daadwerkelijk de kans grijpt om te gaan ondernemen in Bulgarije. De eerste groep zal vervolgens tegen gelijkgezinden zijn ervaring en redenen delen waarom hij of zij niet naar Bulgarije is gegaan, dit zal gekoppeld zijn aan het negatieve aspect van de gefragmenteerde grond. De tweede groep die toch naar Bulgarije is gegaan zal ook zijn ervaringen delen met Nederlanders die plannen hebben om naar het buitenland te gaan. De huidige ondernemers zijn overwegend ook negatief en zullen dus ook deze negatieve verhalen naar Nederland brengen. Naar verwachting zal de onbekendheid van Bulgarije onder Nederlanders al wel minder zijn geworden, maar het beeld des te negatiever. Dit proces van negatieve beeldvorming zal zo blijven doorgaan zolang er geen positieve geluiden van Nederlanders die in Bulgarije wonen, naar Nederland komen. Zolang er in de media ook nog de negatieve kanten worden belicht van Bulgarije in het algemeen en van de Bulgaren die in Nederland woonachtig zijn, zal het beeld ook niet positiever worden en naar verwachting ook niet meer Nederlanders naar Bulgarije gaan. Ondanks het negatieve beeld van Bulgarije en andere Centraal- en Oost-Europese landen kiezen er toch enkele Nederlanders om in deze regio een agrarische

onderneming te starten. De bekendheid van andere landen dan Bulgarije lijkt een belangrijke factor dat er meer mensen naar Roemenië en Polen gaan dan naar Bulgarije. In Roemenië en Polen zijn bijvoorbeeld al meerdere Nederlanders actief wat een versterkend effect lijkt te hebben.

Conclusie

Nederland staat wereldwijd bekend om haar sterk ontwikkelde landbouwsector. De efficiënte manier van produceren en de vele kennis die Nederlanders hebben over hoe de landbouw nog beter te ontwikkelen, maakt Nederland voor het buitenland een gewillige partner om mee samen te werken. De Nederlandse agrarische productie bevindt zich echter al decennia niet meer alleen in Nederland, maar heeft zich uitgebreid naar andere landen in de wereld. Nederlanders zijn tot op de dag van vandaag op zoek naar kansen en mogelijkheden in het buitenland, omdat de omstandigheden voor productie in Nederland steeds minder aantrekkelijk zijn. In heel Europa is er een afname van het aantal agrarische bedrijven waarneembaar. In mindere mate geldt dit ook voor Nederland, waar jaarlijks drie procent stopt met boeren. Het is echter vaak geen vrijwillige keus om te stoppen met boeren, maar de kosten die gepaard gaan met het boeren ondernemen zijn zo hoog geworden in Nederland, dat het voortbestaan niet meer vanzelfsprekend is. Daarom zoekt men nog steeds naar mogelijkheden en kansen in het buitenland. De meeste Nederlanders hebben zich in het verleden waren overwegend buiten Europa gevestigd, namelijk in landen als Amerika, Canada, Nieuw-Zeeland en Australië. Tegenwoordig kijken Nederlanders ook dichterbij, naar kansen en mogelijkheden en wordt Centraal- en Oost-Europa een steeds meer aantrekkelijk gebied voor Nederlandse agrarische ondernemers. De landen in Centraal- en Oost-Europa lijken alleen niet allemaal even aantrekkelijk voor Nederlandse agrarische ondernemers. Bulgarije blijkt zelfs een land waar weinig tot geen Nederlanders naar toe getrokken zijn, terwijl Polen en Roemenië wel meerdere Nederlanders hebben aangetrokken. Om te achterhalen hoe het komt dat Bulgarije tot nu toe niet aantrekkelijk is gebleken is onderzocht aan de hand van de volgende vraag:

Wat is de oorzaak voor de geringe activiteit van Nederlandse agrarische ondernemers in de Bulgaarse landbouwsector en welke rol speelt beeldvorming hierin?

De ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw en het gevoerde gemeenschappelijke landbouwbeleid komen op dit moment niet altijd ten goede van de Nederlandse boeren. Dit speelt gedeeltelijk een rol in het wegtrekken van Nederlandse boeren. Het gaat echter niet alleen om de pushfactoren vanuit Nederland, maar juist ook om de pullfactoren van Bulgarije. Of anders gezegd het gebrek aan pullfactoren vanuit Bulgarije. Het is namelijk bekend dat er meerdere Nederlanders naar andere landen in Centraal- en Oost-Europa zijn getrokken, maar nog in kleine mate naar Bulgarije.

De keus om naar een ander land te emigreren is een zeer persoonlijke keus. De keus wordt niet alleen gebaseerd op kennis over een land, maar wordt ook bepaald door mentale beelden die men heeft van een land. Mentale beelden zijn gekoppeld aan attitude en emoties en daarom persoonsafhankelijk. Cognitieve en affectieve factoren spelen een rol in het keuze proces. Het is hierbij belangrijk om onderscheid te maken tussen cognitie en affectie in relatie tot het land algemeen en specifiek in relatie tot de landbouw. Kennis over Bulgarije is er maar weinig in Nederland. De gehele regio Centraal- en Oost-Europa is afgezonderd geweest van het Westen tijdens het communisme en er was dus weinig tot geen interactie tussen het Westen en het Oosten van Europa (voor Polen en Hongarije geldt dit in mindere mate). Bulgarije is onder andere daardoor zeer onbekend in Nederland. Omdat het land onbekend is zijn er maar weinig Nederlanders die overwegen om naar Bulgarije te emigreren. Onbekendheid leidt namelijk niet tot dan wel positieve of negatieve beelden, maar onbekendheid leidt tot het niet meenemen in de overwegingen als potentieel migratieland. Het is echter niet zo dat Bulgarije bij alle Nederlanders onbekend is. Na de val van de Muur kwam er steeds meer informatie over landen in Centraal- en

Oost-Europa richting het Westen. De beelden over de regio Centraal- en Oost-Europa waren echter overwegend negatief. De symbolische stimuli heeft geleid tot een negatief beeld en Centraal- en Oost-Europa wordt in de media regelmatig negatief gepresenteerd. Nederlanders hebben het beeld dat de regio in zijn geheel nog steeds veel armer is dan het westen van Europa en dat men er andere culturele waarden hanteert dan in Nederland. Dit heeft in het geval van Bulgarije een negatieve uitwerking gehad. Nederlanders werden niet aangetrokken door deze andere culturele waarden, maar het werkt juist afstotend. Bulgarije wordt nog steeds gezien als minder ontwikkeld dan het Westen en daarmee als arm, corrupt en politiek instabiel. Deze mentale beelden hebben dus een demotiverend effect op de keus van Nederlanders om voor Bulgarije te kiezen. Dit is echter niet alleen kenmerkend voor Bulgarije maar geldt ook in grote mate voor andere landen in Centraal- en Oost-Europa.

Het opmerkelijke verschil is echter dat de beelden die er over de landbouw heersen in Roemenië en Polen positiever zijn dan het beeld dat Nederlanders hebben van de Bulgaarse landbouw. Roemenië en bepaalde delen van Polen staan bekend om hun grootschalige landbouw en zijn onderdeel van de graanschuur van Europa. Over de Bulgaarse landbouw is wederom weinig tot niets bekend in Nederland. Dit is essentieel voor de overwegingen die Nederlanders hebben alvorens een keus te maken naar welk land men wil emigreren. Daarnaast spelen de sociale stimuli ook een essentiële rol. Nederlanders die in Roemenië en Polen actief zijn, hebben positieve ervaringsverhalen. In Bulgarije zijn ook enkele Nederlanders actief, maar de ervaringen die zij hebben zijn in grote mate negatief. Zodra een Nederlander geïnteresseerd is in Roemenië ontmoet hij een positieve Nederlandse ondernemer in Roemenië in het voorbereidingsproces en wordt het eventueel negatieve mentale beeld van de Nederlander positief bijgesteld. De cognitie en affectie in relatie tot Roemenië worden veranderd door de eigen ervaring in het land. Voor Bulgarije geldt echter dat Nederlandse ervaringsverhalen negatief zijn. De Nederlanders hebben voornamelijk negatieve ervaringsverhalen wat betreft hun keus om naar Bulgarije te migreren en worden de cognitie en affectie negatief bevestigd. Voor Roemenië heeft de aanwezigheid van Nederlanders in het land een versterkend effect, voor Bulgarije heeft de aanwezigheid van Nederlanders een tegengestelde werking. De conclusie kan dus getrokken worden dat beeldvorming als filter werkt wat betreft Bulgarije. Enerzijds hebben Nederlanders weinig tot geen kennis van het land. Als een Nederlander wel enige kennis en ook een mentaal beeld heeft van Bulgarije is dit vaak negatief waardoor de interesse in het land verdwijnt. Toch zijn er Nederlanders die wel interesse tonen, maar vervolgens geconfronteerd worden met problemen waar de Bulgaarse landbouw mee te maken heeft. Anderzijds bevestigen Nederlanders die al in Bulgarije aanwezig zijn het bestaande negatieve beeld, waardoor in tegenstelling tot andere landen in Centraal- en Oost-Europa het beeld over Bulgarije negatief blijft. Het cyclische proces wat doormiddel van media tot negatieve beeldvorming over Bulgarije heeft geleid onder Nederlanders wordt niet onderbroken door de ervaringsverhalen van Nederlanders, maar juist versterkt. De beeldvorming over Bulgarije speelt dus een belangrijke rol in de geringe activiteit van Nederlandse agrarische ondernemers in Bulgarije. Het is echter niet alleen de beeldvorming die verklaard waarom er gering activiteit is van Nederlandse agrariërs in Bulgarije. Nederlanders die zich niet laten beïnvloeden door de negatieve mentale beelden en oprecht opzoek gaat naar kansen in de Bulgaarse landbouw worden geconfronteerd met andere problemen, waardoor men alsnog vaak afhaakt. Naast de negatieve beeldvorming, speelt ook mee dat het in Bulgarije moeilijk is om het gewenste aantal hectare landbouwgrond bij elkaar te krijgen, de afzetmarkt aanzienlijk kleiner is dan in Roemenië en Polen en de structuur van de Bulgaarse landbouw in mindere mate aansluit bij de wensen van Nederlandse agrariërs.

Dit onderzoek geeft een indicatie van de overwegingen en het keuze proces van Nederlandse agrariërs om (niet) naar Bulgarije te gaan. De daadwerkelijke vraag vanuit Nederland is echter niet volledig aan bod gekomen in dit onderzoek. Zoals namelijk is gebleken lijkt er weinig tot geen

interesse te zijn vanuit Nederland, maar dit heeft voornamelijk met onbekendheid van Nederlanders met de Bulgaarse landbouw te maken. Op dit moment kan de Bulgaarse landbouw nog sterk groeien wat betreft efficiëntie en productieverhoging. De rurale gebieden verslechteren, maar als er meer aandacht zou komen onder buitenlandse investeerders voor het aankopen van land in Bulgarije kan hier verandering in komen. Voor de Bulgaarse regering kan het interessant zijn om actief buitenlandse investeerders te trekken om zo het voorzieningenniveau in rurale gebieden niet nog meer achteruit te laten gaan. Doordat de overwegingen en beelden inzichtelijk zijn gemaakt in dit onderzoek vormt het daarmee een goede basis voor vervolgonderzoek naar hoe er meer Nederlandse agrariërs aangetrokken kunnen worden om in de Bulgaarse landbouw te investeren. Het is daarbij van belang om meer directe informatie en data te verzamelen door in gesprek te gaan met Nederlanders die op dit moment nog in Nederland of in een ander land actief zijn en die Bulgarije overwegen als potentieel land om naar toe te migreren. Daarnaast kan er concreet bekeken worden wat de Bulgaarse landbouw te bieden heeft aan Nederlandse agrariërs. Op deze manier kan er gezocht worden naar een overeenstemming van vraag vanuit Nederland (of Nederlanders actief in andere landen) en aanbod vanuit Bulgarije.

Bronnen

- Althoff, M. (2006) *Europees logistiek zwaartepunt verder oostwaarts*. [online] http://www.logistiek.nl/nieuws/id4112-Europees_logistiek_zwaartepunt_verder_oostwaarts.html [geciteerd op 30 januari, 2011]
- Baarda, D.B., De Goede, M.P.M & J. Teunissen (2001), *Kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen: Stenfert Kroese
- Bachev, H. (2008), *Agricultural policies in Bulgaria in post Second World War years*. MPRA paper no. 7789 15 march. University of Munich. [online] http://mpa.ub.uni-muenchen.de/7789/1/MPRA_paper_7789.pdf
- Bachev, H. (2008a), *Production and productivity of Bulgarian agriculture in post war years*. MPRA paper nr. 7787 15 maart. University of Munich. [online] http://mpa.ub.uni-muenchen.de/7787/1/MPRA_paper_7787.pdf
- Baloglu, S & K.W. McCleary (1999), *A Model of Destination Formation*. *Annals of Tourism Research*, Vol. 26, pp. 868-897.
- Bencheva, N. (2005), *Transition of Bulgarian agriculture: present situation, problems and perspectives for development*. *Journal Central European Agriculture* Vol. 6, (4) pp. 473-480
- Berkhout, P & C. van Bruchem (2010), *Agricultural Economic Report 2010 of the Netherlands. Summary*. Agricultural Economics Research Institute (LEI): The Hague
- Breustedt, G. & T. Glauben (2007), *Driving forces behind Exiting from Farming in Western Europe*. *Journal of Agricultural Economics* No 1, pp. 115-127
- Brymann, A. (2008), *Social Research Methods*. Third edition. Oxford: University Press
- Bont, C.J.A.M. de, C. van Bruchem, J.F.M. Helming, H. Leneman & R.A.M. Schrijver (2007), *Schaalvergroting en verbreding in de Nederlandse landbouw in relatie tot natuur en landschap*. WOt-rapport36. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu: Wageningen
- Bos van den, B.(2011), *De Europese Unie in een notendop*. Bert Bakker: Amsterdam
- BTA, (2011), *Dutch Minister Ben Knapen: "Bulgaria is Important EU, Economic partner for the Netherlands"*. BTA Daily News, May 11, page 6
- Bulgarian Chamber of Commerce, (2011), *Bulgaria in Figures 2011*. Republic of Bulgaria. Ministry of Economy, Energy and Tourism.
- CBS (2009), *bodemgebruik in Nederland van de periode van 1981 tot 2006*. [online] <http://www.agriholland.nl/dossiers/landbouwgrond/home.html> [geciteerd op 06-03-2012]

- CBS (2012), *Immi- en emigratie in 2011 naar recordhoogte*. [online] <http://www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-3547-wm.htm> [geciteerd op 05-03-2012]
- Crang, M. (1998), *Cultural Geography*. Routledge London. Chapter 10: Nations, Homelands and belonging in hybrid worlds. pp. 161-176.
- Deelen, J.G. (2011), *CAP advisor in Bulgaria*. Kingdom of the Netherlands, Den Haag: Ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie. (Interview)
- EU CAP (2011), *The Common Agricultural Policy Explained. The European commission agriculture and rural development*. [online] http://ec.europa.eu/agriculture/publi/capexplained/cap_en.pdf [geciteerd op 4 April, 2011]
- European Environment Agency (2004), *Agriculture and the environment in the EU accession countries*. Environmental Issue report no. 37 [online] http://www.eea.europa.eu/publications/environmental_issue_report_2004_37
- Erjavec, K. (2001) *Media representation of discrimination against Roma in Eastern Europe; the case of Slovenia*. Discourse society Vol. 12, pp 699-727.
- Gallarza. M.G., I. G. Saura & H. C. García (2002), *Destiantion Image: Towards a conceptual Framework*. Annals of Tourism Research Vol. 29, pp. 56-78.
- Govers, R., F.M. Go & K. Kumar (2007), *Promoting Tourism Destination Image*. Journal of Travel Research Vol. 46, pp.15-23.
- Grafhorst, A. (2010) *Ook geëmigreerde melkveehouders in de problemen*. [online] <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:yjRieCCgpCIJ:www.rnw.nl/nederlands/article/ook-ge%C3%ABmigreerde-melkveehouders-problemen+Precieze+cijfers+over+Nederlandse+boeren+in+het+buitenland,+zijn+niet+beke nd&cd=1&hl=nl&ct=clnk&gl=nl> [geciteerd op 05-03-2012]
- Hoven, B. van (2004), *Europe: Lives in Transition*. Pearson Education Limited: Essex
- Hudabiunigg, I. (2004), *The Otherness of Eastern Europe*. Journal of Multilingual and Multicultural Development Vol. 25, pp.369-388
- Jensen, H.G. & S.E. Frandsen (2003), *Impacts of the Eastern European Accession and the 2003-reform of the CAP. Consequences for Individual Member Countries*. Working paper: Danish Research Institute of Food Economics
- Klijn, J.A. (2008), *Onder de groene zoden: verdwijnt de landbouw uit Nederland en Europa? Feiten, cijfers, argumenten, verwachtingen en zoekrichtingen voor oplossingen*. WOt-Rapport 68. Wettelijke onderzoeksresultaten Natuur & Milieu: Wageningen
- Leers (2011), *Roemenië en Bulgarije zijn nog niet klaar voor Schengen*[online] http://www.europa-nu.nl/id/visyc8wvqszs/nieuws/leers_Roemenië_en_bulgarije_zijn_nog?ctx=vh1alz099lwi [geciteerd op 15 november, 2011]

- Martin, H. S. & R. del Bosque (2008), *Exploring the cognitive-affective nature of destination image and the role of psychological factors in its formation* (Table 1). *Tourism management* Vol.29, pp. 263-277.
- Mathijs, E. (2002), *Commercialization and Subsistence in Transition Agriculture: Empirical Evidence from Albania, Bulgaria, Hungary and Romania*. Katholieke Universiteit Leuven: België. Paper ter voorbereiding op het congres: Exploring diversity in the European Agri-Food System.
- McNeill, D. (2004), *New Europe: Imagined Spaces*. Arnold Publishers: Oxford University Press
- MEMO/07/595/ (2007), *Bulgaria's Rural Development Programme 2007-2013*. December 2007: Brussels. [online]
<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/07/595&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en> [geciteerd op 8 november, 2011]
- Ministerie van Economie, landbouw en innovatie (2010), *Bouwwerk GLB*, PD GLB 4/04/'10 versie 2
- Ministry of Agriculture and Food (2009), *Agriculture in Bulgaria*. Ministry of Agriculture and Food: Sofia (www.mzh.government.bg)
- NL Agency Ministry of Economic Affairs (2011), *The food Processing Industry in Bulgaria*. Den Haag: NL EVD Internationaal.
- Paul, L. & B. de Pater, (2010), *Midden- en Oost Europa Geografie van een transitiezone*. Van Gorcum: Assen
- Pop, V. (2009), *EU-Funds still vulnerable to Fraud in Bulgaria*. EUobserver.com [online]
<http://euobserver.com/886/28852> [geciteerd op 8 november, 2011]
- Poppe, J.K., H van der Veen, K. van Bommel & W. van Everdingen (2004), *Income issues in farm households and the role of FADN*. Report 8.04.03 Agricultural Economics Research Institute (LEI), The Hague
- Radoslavova, S. (2011), *Vergeten verwaarde waarde*. Kapital 11-17 juni. Officieel vertaald uit het Bulgaars.
- Reabg (2012), Real Estate Agency. [online]
http://www.reabg.nl/index.php?action=page_display&PageID=12 [geciteerd op 06-03-2012]
- Rijksoverheid (2008), *Plattelandsontwikkeling programma 2007-2013, voor Nederland (POP2)*, versie 6 juni, 2008 [online] www.rijksoverheid.nl [geciteerd op 6 november, 2011]
- Ruimtelijk Planbureau (2008), *Plattelandsontwikkeling en de gevolgen voor het landschap*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Ruskova, I. (2009), *Agriculture in transition and Eastern enlargement - the case of Bulgaria*. Aarhus University school of business [online] http://pure.au.dk/portal-asb/student/files/8807/Final_version_to_upload_online.pdf [geciteerd op 18 november 2011]

- Schengen en visabeleid (2011), Schengen en visabeleid [online]
http://www.europaanu.nl/id/vh1alz099lwi/schengen_en_visabeleid [geciteerd op 15 november 2011]
- Silvis, H & K de Bont (2009), *Betekenis van het voedselcomplex in Nederland*. Niet gepubliceerde factsheet voor de Wetenschappelijk Raad voor Regeringsbeleid (via agd.nl)
- Silvis, H., T.H. Jonker, C.J.A.M de Bont, M.S. van Wijk & C.J.W. Wolswinkel (2002), *'Boeren' op vreemde bodem. Over migratie en semigratie*. Rapport 2.02.06 Den-Haag: LEI
- Stepchenkova, S & A.M. Morrison (2008), *Russia's Destination Image among American Pleasure Travelers: revisiting Echtner and Ritchie*. *Tourism management*, Vol. 29, pp. 548-560.
- Stoyanov, K. (2011), *Specified in land consolidation, surveying and land issues*. Republic of Bulgaria, Sofia: Ministry of Agriculture and Food (Interview)
- Wissen, H. (2011), *GLB-insteek schaadt agrocluster*. *Nieuwe Oogst: Opinie*: vrijdag 29 april 2011.

Bijlagen

Bijlage 1: Overzicht interviews in drie verschillende perioden

Nederland februari 2011

Organisatie	Functie	Land	Doel interview	Codering
1. Ministerie van EL& I	- <i>Programma directie GLB</i> - <i>Adviseur van Bulgarije over GLB</i>	- Polen - Bulgarije	Verkennend	LBR1 EXPGLB1
2. Rabofarm Europe Fund	Business Manager	- Centraal- en Oost-Europa	Verkennend	EXPCEO 1
3. Rabo-International International service	International Business Manager Food & Agri	- Centraal- en Oost-Europa	Verkennend	EXPCEO 2
4. Van der Slikke Rentmeesters	Beëdigd rentmeester en eigenaar van een Bulgaarse landbouw bv	- Bulgarije	Agrariër in Bulgarije	AGR1
5. The Friesian	Algemeen Directeur	- Centraal- en Oost-Europa	Verkennend	EXPCEO 3

Bulgarije maart tot juli 2011

6. Invest Bulgaria Agency (semi gover)	Uitvoerend directeur	- Bulgarije	Expert Bulgarije	EXPBUL1
7. Advance TerraFund REIT(Landfund)	Investor Relations Directeur	- Bulgarije	Expert Bulgarije	EXPBUL2
8. Ministry of Agriculture and Food Bulgaria	Verantwoordelijk voor ruilverkaveling, landmeetkunde en land problemen	- Bulgarije	Expert Bulgarije	EXPBUL3
9. Fair Play international - Agricultural fund	Beiden Directeur (CEO)	- Bulgarije (opzoek naar NLdse partners/ investeerders)	Expert Bulgarije	EXPBUL4
10. Enza Zaden Bulgaria	Contact Persoon importeur van zaden uit Nederland	- Bulgarije (Nederlands bedrijf gerund door Bulgaren)	Expert Bulgarije	EXPBUL5
11. Agrico	Manager	- Bulgarije (franchise van Nederlands bedrijf)	Expert Bulgarije	EXPBUL6
12. Landbouwraad Griekenland,	Landbouwraad	- Roemenie, Bulgarije en Griekenland	Expert Bulgarije en Roemenie	LBR2

Roemenie en Bulgarije				
13. Stek	Directeur /Eigenaar	- Nederland (verkoopt in BG)	Verkennend	HAND1
14. Horti Green Power	Directeur / Eigenaar	- Bulgarije	Agrariër	AGR2
15. AECV	Directeur/ Eigenaar	- Bulgarije	Agrariër	AGR3
16. Taofes	Directeur/ Eigenaar	- Bulgarije	Expert Bulgarije	EXPBUL7
17. Hipro (eieren)	Directeur/ Eigenaar	- Nederland/ Bulgarije	Agrariër	AGR4

Nederland september tot december 2011

18. Landwirtschafliche Betriebe	Emigratiebegeleiding	- Duitsland	Emigratie consultant	EMICON1
19. Agro E & I	Emigratiebegeleiding	- Roemenie	Emigratie consultant	EMICON2
20. Berry Konsult	Agrariër	- Roemenie en Oekraïne	Agrariër in Roemenie en Oekraïne	EXPCEO4
21. Interfarms / Friesian	Directeur Friesian Roemenie Emigratiebegeleiding	- Roemenie	Emigratie consultant	EMICON3
22. Agri Hungary	Eigenaar/ Directeur Emigratiebegeleiding	- Hongarije	Emigratie consultant	EMICON4
23. Landbouwraad Polen	Landbouwraad	- Polen	Ambassade interview	LBR3
24. Landbouwraad Tsjechië	Landbouwraad	- Tsjechië en Slowakije	Ambassade interview	LBR4
25. Landbouwraad Hongarije	Landbouwraad	- Hongarije, Oostenrijk en Slovenie	Ambassade interview	LBR5

Bijlage 2: Topiclijsten

Topiclijst: Expert Centraal- en Oost-Europa

International Business Manager Food en Agriculture Rabo-international
Dinsdag 15 februari
13.00-14.00

- Mij zelf voorstellen
- Onderwerp inleiden

- 1. Functie
- 2. Achtergrond- business (Food chain)
- 3. Business climate in Oost-Europa
 - a. Weinig international investment, waarom?
 - b. Wie wel en waarom?
 - c. EU beleid (rol van de EU)
 - d. Veranderingen in de loop van de tijd
- 4. Welke sectoren zijn van belang in Oost-Europa?
- 5. Kansen voor Bulgarije?
 - a. Bedreigingen voor Bulgarije?

Bedanken

Topiclijst: Expert Bulgarije

Interview Ministry of Agriculture and Food in Bulgaria
Responsible for land consolidation and water management

1. Information about his position and background
 - a. Name
 - b. Position
 - c. Background
2. G2G projects?
 - a. What projects?
 - b. Spinoff for Dutch-Bulgarian cooperation?
3. Land consolidation
 - a. Plots are rather small (seems one of the reasons that there are still no investments)?
 - i. What is possible for Dutch investors?
 - ii. How much land is available?
 - iii. What are the prices of land per hectare?
 - b. What is the role of the government in land consolidation?
4. Foreign activity in the agricultural sector
 - a. Who?
 - b. For how long?
 - c. Why?
 - d. Any clusters?
5. Dutch activity in agriculture in Bulgaria
 - a. Is there any interest?
 - b. Opportunities/ possibilities
 - c. Threats
 - d. What sectors?
 - e. Which regions?
6. Bulgarian agricultural sector needs foreign investment to lift up the sector
 - a. What exactly do they need?
 - b. Employment/ salaries
 - c. Percentage of the economic sector
 - d. Production chain?
 - e. Any clusters?
7. Future of Bulgarian agricultural sector
 - a. What role can farming play in keeping the rural areas alive?
 - b. Do Bulgarian farmers gain money from off-farming activities?
8. Image of Bulgaria
 - a. Are there any project plans to promote Bulgaria in the Netherlands?

Thank you very much

Topiclijst: Geëmigreerde Agrariër in Bulgarije

24-05-2011

15.00h Sofia Airport

Voorstellen

Onderzoek introduceren

1. Geschiedenis van het bedrijf
 - a. Wanneer gestart?
 - b. Waarom in BG?
 - i. Ook andere opties overwogen?
 - ii. Waaarom daar in Bulgarije?
 - c. Precieze bezigheid?
 - d. Hulp gehad van wie?
2. Het opzetten van het bedrijf
 - a. Kopen van land?
 - i. Landprijzen
 - ii. Hoeveel hectare?
 - b. Regelgeving
 - c. Obstakels
 - d. Positieve punten
3. Werknemers
 - a. Bulgaars/ Nederlands?
 - b. Vanuit de regio?
 - c. Makkelijk/ goed geschoold?
 - d. Partners
4. Huidige situatie?
 - a. De afzetmarkt?
 - b. Import/ Export
 - c. Infrastructuur
 - d. EU Subsidies
5. Bulgarije algemeen
 - a. Toekomst beeld?
 - b. Kansen voor Nederlandse ondernemers?
 - c. Welke sectoren?
 - d. Welke regio's
 - e. Waar moet men rekening mee houden?
 - f. Wie te benaderen?
6. Beeldvorming?
 - a. Welke beelden zijn er over Bulgarije
 - b. Kloppen deze beelden?

Bedanken!

Topiclijst: Emigratieconsultant Centraal- en Oost- Europa

Gesprek 6 december 2011
17.00h op Schiphol

Introduceren onderzoek, uitleggen wat er al gedaan is en waar ik dus nog meer info over wil.

1. Achtergrond

- eigen relatie met landbouw?
- Hoe bij Friesian terecht gekomen?
- welke activiteiten heb je nog meer gerelateerd aan de landbouw?
- Bij welke landen betrokken? China, Griekenland, Roemenie, waarom deze landen?
- Ooit gedacht aan Bulgarije waarom wel waarom niet?
- Bulgarije staat wel tussen de landen van interfarms, maar er wordt niets aangeboden, waarom niet?

1a. Bulgarije

- Gehoord van geïnteresseerden in Bulgarije?
- Waarom weinig activiteit?
- in welke opzichten verschilt Bulgarije van andere Oost-Europese landen?
- welke beeld hebben agrariërs bij Centraal en Oost-Europa en speciaal bij Bulgarije?

1b. Eigen migratieproces?

- Woonachtig in Roemenie? (semi aanwezigheid?)
- Waarom ooit betrokken geraakt bij Roemenie?

2. Bezigheden

- welke rol in hele emigratie proces spelen jullie?
- hoe de markt gevonden?
- welke activiteiten?
- hoe netwerk opgebouwd?
- voor welke doelgroep interesse

3. Geïnteresseerden

- waarom wil men weg uit Nederland
- wie zijn geïnteresseerd in de betreffende landen (voornamelijk Roemenie)? (alleen Nederlanders of all over Europe?)
- waarom zijn zij geïnteresseerd?
- Welk idee hebben ze bij Roemenie?
- Overwegen deze mensen ook andere landen?
- Welke sectoren?
- primaire productie of meer op gebied van investeren (waarom)?
- hoe komen ze in contact met jullie?

4. Aankoop/ opstarten in het buitenland

- hoeveel land beschikbaar? (aantal hectare?)
- pachten of kopen?
- overnemen van bestaande boerderijen?
- regelgeving (soepeler of niet dan in Nederland?)

- lokaal personeel?
- afzetmarkt?

5. Financiën

- EU subsidies
 - waarvoor worden die gebruikt?
 - hoe verloopt de aanvraag?
 - verkrijgen van leningen
 - belastingen

6. Ervaringen

- wat zijn de ervaringen van Nederlanders in Roemenie?
- welke voordelen heeft men daar?
- welke problemen loopt men tegen aan?

7. Rol van de overheid

- Infolapte nog steeds actief? Relatie Nederlandse overheid en Roemeense overheid?
- Rol van de ambassade

8. Toekomst van Nederlanders in Oost-Europa

Contacten van geïnteresseerden in Roemenie om te kunnen interviewen?

Bedanken voor gesprek

Geïnteresseerd in uitkomsten?

Topiclijst: landbouwraden

- 1: Hoeveel Nederlanders zijn actief in de landbouwsector?
 - Welke sectoren precies
 - welke regio's en waarom daar?
- 2: Worden jullie regelmatig benaderd door Nederlanders die geïnteresseerd zijn in de agrarische sector en om daar eventueel te gaan wonen en werken?
 - Zo ja hoe vaak en wat zijn de vragen die men stelt?
 - wat is de interesse op de spreekdagen?
- 3: Hebben jullie enig idee welke overwegingen men heeft om wel of niet naar het land te komen?
 - welke informatie vraagt men naar?
 - zijn er andere bronnen waar men informatie vandaan haalt waar jullie vanaf weten?
- 4: Promoten jullie de agrarische sector onder Nederlandse boeren?